

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
Azərbaycan Respublikası Gənclər və İdman Nazirliyi
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

Fakültə: Fiziki tərbiyə və çağırışa qədərki hazırlıq
Kafedra: İdmanın oyun növləri

Əlyazması hüququnda

Rəhman Məzahir oğlu İmami

“Futbol hakimlərinin hazırlığının diaqnostikası və təkmilləşdirilməsinin tədqiqi”
Magistr dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İxtisasın şifri və adı – 060802 Bədən tərbiyəsi və idman
İxtisaslaşma – İdman məşqinin nəzəriyyəsi və metodikası

Elmi rəhbər: B.D.H. Salmanov A.S.

Elmi məsləhətçi: Dos. Əliyev İ.S.

Bakı – 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. FUTBOLDA HAKİMLİYİN PSİXOLOJİ AMİLLƏRİ.....	7
1.1. Psixoloji hazırlıq rəqabətli fəaliyyətin etibarlılığının formalaşmasının tərkib hissəsi kimi.....	7
1.2. Hakimlərin şəxsiyyətinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri və oyun fəaliyyətinin effektivliyi.....	13
1.3. Futbolda şəxsiyyətin psixoloji hazırlığının xüsusiyyətləri.....	21
1.4. Birinci fəsil üzrə nəticələr.....	26
II FƏSİL. ŞƏXSİYYƏTİN FƏRDİ PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI ÜSULLARI.....	28
2.1. Diaqnostik tədqiqat metodları toplusunun seçilməsinin əsaslandırılması.....	28
2.2. Formativ tədqiqatın təşkili.....	32
III FƏSİL. HAKİMLƏRİN PSİXOLOJİ HAZIRLIQLARINI ŞƏRTLƏNDİRƏN TƏDQIQAT NƏTİCƏLƏRİ.....	37
3.1. Futbol hakimlərinin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin nəticələri.....	37
3.2. Hakimlərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin göstəriciləri ilə onların fəaliyyətinin uğurları arasında əlaqənin xüsusiyyətləri.....	40
3.3. Şəxsi xüsusiyyətlərinin göstəriciləri ilə hakim fəaliyyətinə münasibət arasındakı əlaqənin xüsusiyyətləri.....	45
NƏTİCƏLƏR.....	50
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	52

GİRİŞ

Aktuallıq. Müasir idman, hakimliyin rolunun əhəmiyyətinin artması ilə xarakterizə olunur, xüsusən də idmançıların fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün obyektiv meyarlar olmayan idman növləri. Bunlara idman növləri, xüsusilə, futbol daxildir. Futbolun bir idman növü kimi inkişafı üçün zəruri şərtlərdən biri də hakimlik fəaliyyətinin səmərəli təşkilidir. İdman hakimi yarış prosesinin ən vacib iştirakçılarından biridir. Amma əgər idmançının və məşqçinin fəaliyyəti müxtəlif ixtisaslı alimlər, o cümlədən psixoloqlar və pedaqoqlar tərəfindən uzun müddət və geniş şəkildə öyrənilmişdirsə, hakimlik fəaliyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri praktiki olaraq istənilən elmi tədqiqat sahəsindən kənar qalır. Bu baxımdan hakimlik fəaliyyətinin uğurunun psixoloji amillərinin öyrənilməsi mühüm elmi-praktik məsələdir. Bu problemin həlli bizə futbol hakimlərinin peşəyönümü, seçim, peşəkar hazırlığın təmini və fəaliyyətinə psixoloji dəstək ilə bağlı problemləri səmərəli nəzərdən keçirməyə imkan verəcək.

Tədqiqatın fərziyyəsi: Güman edilirdi ki, futbol hakimlərinin psixi xüsusiyyətləri və onların fəaliyyətə münasibəti onun uğurla həyata keçirilməsinə təsir göstərir. Futbolda yüksək dərəcəli hakimlərin psixoloji hazırlığı, onların fərdi psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq fərdiləşdirilə bilər: psixodinamik, psixomotor, tənzimləyici və sosial-psixoloji, bu da özünü-tənzimləmə sistemini, stres müqavimətini və hakimlərin komanda idman növlərində oyunu daha obyektiv idarəetməsinə təsirini artıracaqdır.

Tədqiqatın obyektı: psixi xüsusiyyətlər, peşəkar fəaliyyətin uğurları və futbol hakimlərinin ona münasibəti.

Tədqiqatın mövzusu: psixi xüsusiyyətlərin təzahürü və təsiri və hakimlərin onun uğurlu həyata keçirilməsinin fəaliyyətinə münasibəti.

Tədqiqatın məqsədi: Futbolda yüksək ixtisaslı hakimlərin psixoloji hazırlığının məzmununun əsaslandırılması və onların fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq metodiki tövsiyələrin hazırlanmasıdır.

Tədqiqat vəzifələri:

1. Komanda idman oyunlarında psixoloji hazırlığın fərdiləşdirilməsi problemi ilə bağlı yerli və xarici mütəxəssislərin apardıqları tədqiqatların nəzəri təhlilini aparmaq.

2. Yüksək dərəcəli futbol hakimlərinin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırmaq.

3. Yüksək dərəcəli futbol hakimlərinin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq psixoloji hazırlığın fərdiləşdirməsi proqramını hazırlamaq və təcrübə yolu ilə əsaslandırmaq.

4. Futbolda yüksək dərəcəli futbol hakimlərinin psixoloji hazırlığının fərdiləşdirilməsi üçün praktik tövsiyələr hazırlamaq.

İşin nəzəri və metodoloji əsasını B.G. Ananyev, E.P. İlyin, E.A. Klimov, A.A. Krilov, K.K. Platonov, G.V. Suxodolski, B.M. Teplov, V.D. Şadrikov tərəfindən hazırlanmış fəaliyyət və şəxsiyyətin müasir psixoloji nəzəriyyələri təşkil edir: hakimlik fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və onun qiymətləndirilməsi meyarları haqqında müddəalar, K.L. Vikhrov; ümumi metodoloji prinsiplər - şüur və fəaliyyətin birliyi, S. L. Rubinşteynin determinizm.

Tədqiqat üsulları və metodikaları. Təsdiqedicə tədqiqatın aparılması prosesində sorğu metodunun çeşidlərindən istifadə edilmişdir. Hakimlərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün temperament (Rusalov V.M., 1990), zəka (Amthauer R., 1996), iradi keyfiyyətlərin (Stambulova N.B., 1989) xüsusiyyətlərinin diaqnostikası üsullarından istifadə edilmişdir. Peşəkar fəaliyyətin uğuru və ona münasibət pilot tədqiqat zamanı sınaqdan keçirilmiş xüsusi hazırlanmış anketlərdən istifadə etməklə öyrənilmişdir.

Tədqiqatlar futbol üzrə Azərbaycan Premyer Liqasının və birinciliklərinin oyunlarını idarə edən hakimlər üzərində aparılmışdır. Birinci qrupa Premyer Liqanın və birinci liqaların oyunlarını idarə edən yüksək ixtisaslı hakimlər daxil edilmişdir. İkinci qrupa perspektivli peşəkar inkişafa malik ikinci, üçüncü və regional liqaların oyunlarını idarə edən, hakimlər daxil edilmişdir.

Alınmış məlumatların işlənməsi zamanı aşağıdakı riyazi meyarlardan istifadə edilmişdir: arifmetik orta - (X), ortanın xətası - (S), variasiya əmsalları - (V), fərqlərin etibarlılığı meyarı (t-Styudent), Spirmenə (g) görə korrelyasiya əmsalları. Statistik məlumatların 95 faizlik etibarlılıq səviyyəsi istifadə olunub. İşin nəzəri əhəmiyyəti futbol hakimləri arasında şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin təzahürü və qarşılıqlı əlaqəsinin, fəaliyyətə münasibətin və onun həyata keçirilməsinin uğurunun öyrənilməsindədir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Futbol hakimlərində intellekt göstəricilərinin təzahür xüsusiyyətləri və qarşılıqlı əlaqəsi, temperament və iradi keyfiyyətlərin xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Futbol hakiminin uğurunun əlamətləri müəyyənləşib. Əqli xüsusiyyətlərin hakim fəaliyyətinin uğuruna və onun ayrı-ayrı əlamətlərinə təsirinin xarakteri müəyyən edilmişdir. Hakimlərin hakim fəaliyyətinə münasibəti öyrənilib. Hakimlərin fəaliyyətinə şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin münasibətinə təsirinin xarakteri müəyyən edilmişdir. Peşəkarlıq səviyyəsi yüksək və aşağı olan hakimlər arasında psixi xüsusiyyətlərin spesifikliyi, fəaliyyətin uğuru və ona münasibət müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti futbol hakimlərinin peşəkar oriyentasiyası və seçilməsi məqsədi ilə onların peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərini müəyyən etmək üçün tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Araşdırmalar nəticəsində əldə edilən məlumatlar müəllif tərəfindən futbol hakimləri kollegiyasına təqdim edilib.

Müdafiəyə təqdim edilmiş müddəalar;

Rusiya futbol çempionatının müxtəlif liqalarının hakimləri temperament, zəka, iradə xüsusiyyətlərinin şiddəti və qarşılıqlı əlaqəsinin spesifikliyi ilə xarakterizə olunur.

1. Peşəkar fəaliyyətə münasibət (onun həyata keçirilməsi zərurəti, fəallıq və məmnunluq) hakimin psixi xüsusiyyətlərindən və onun peşəkarlığının səviyyəsindən asılıdır.

2. Hakimlərin peşəkar fəaliyyətinin onun xüsusiyyətlərinin məcmusunda təzahür edən uğuru, əsasən, iradəli və intellektual keyfiyyətlərdən, ona münasibətin göstəricilərindən asılıdır.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin əsas materialı 60 səhifədən ibarətdir, 5 cədvəl və 1 şəkillə təsvir edilmişdir. 125 ədəbiyyat siyahısı daxil edilmişdir.

I FƏSİL

FUTBOLDA HAKİMLİYİN PSIXOLOJİ AMİLLƏRİ

1.1. Psixoloji hazırlıq rəqabətli fəaliyyətin etibarlılığının formalaşmasının tərkib hissəsi kimi

Psixoloji hazırlıq-məşq fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması, yarışlara hazırlaşmaq və onlarda etibarlı çıxış etmək üçün idmançıların şəxsiyyət xüsusiyyətlərini və psixi keyfiyyətlərini formalaşdırmaq və təkmilləşdirmək üçün istifadə olunan psixoloji-pedaqoji və psixofizioloji təsirlər sistemidir.

Yüksək dərəcəli idmançının və hakimlərin əqli etibarlılığının ən mühüm amili əqli (emosional) sabitlikdir [106]. Psixi sabitlik reaksiyanın sürəti və dəqiqliyi, ekstremal rəqabət şəraitində düzgün qərar qəbul etmə sürəti ilə müəyyən edilir və motivasiya oriyentasiyası ilə müəyyən edilir. “Etibarlılıq” anlayışı idmançının bütün psixi sferasına (zehni proseslərin, vəziyyətlərin və xassələrin dinamikasına) şamil edilir və insanın kompleks integrativ keyfiyyəti kimi qəbul edilir. Etibarlılıq idmançıya mühüm yarışlarda ardıcıl və effektiv çıxış etməyə imkan verən mürəkkəb daxili xassədir (idmançının bioloji, psixofizioloji, psixoloji və sosial-psixoloji xüsusiyyətləri onların qarşılıqlı təsirindədir) [106].

İdman fəaliyyətlərində etibarlılıq problemi yüksək idman növləri çərçivəsində yaranıb və ekstremal şəraitdə (vaxtın azlığı, risk, həddindən artıq fiziki və psixi gərginlik) işi yerinə yetirmək üçün lazım olan keyfiyyətləri qorumaq, dəqiq hərəkət etmək bacarığı kimi müəyyən edilir. Onun intensiv inkişafı: Yu.M. Bludov [92],

V.E. Milman [101], V.L. Marişuk [92], N.A. Xudadov [112], A.V. Rodionov [112], VC. Safonov [113], E.V. Romanin [102].

İdman fəaliyyətinin etibarlılığını öyrənən A.V. Rodionov [109] aşağıdakı komponentləri müəyyən edir: motor fəaliyyətinin səmərəliliyini müəyyən edən

sensorimotor və intellektual keyfiyyətlər; şəxsi xüsusiyyətlər - səs-küy toxunulmazlığı, motivasiya, iddiaların səviyyəsi, emosional sabitlik; stress faktorlarının təsiri altında psixi vəziyyətləri tənzimləmək bacarığı; şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xüsusiyyətləri (birlik, liderlik, psixoloji uyğunluq, aydın qrup quruluşu).

A.A. Krilov, V.K. Safonov [113] etibarlılığı iki səviyyədə nəzərdən keçirir: xarici (məqsəd və vəzifələrə münasibətdə idman performansının qiymətləndirilməsi) və daxili (güclü məşq və rəqabətli fəaliyyət şəraitində şəxsi keyfiyyətləri təzahür etdirmək, həyata keçirmək bacarığı). P.K.Anoxinnin konsepsiyasına əsaslanaraq funksional sistemlər haqqında, idman fəaliyyətinin etibarlılığını müəyyən bir müddət üçün tələblərə uyğun olaraq funksiyaları yerinə yetirmək qabiliyyətini ifadə edən ayrılmaz bir sistem keyfiyyəti kimi qəbul edilə bilər. İdman fəaliyyətlərində rəqabətin etibarlılığı yüksək idman nəticələrinin sabitliyi kimi müəyyən edilir [69] və “idmançının yarışda can atdığı nəticənin reallaşmasının yüksək ehtimalı” kimi xarakterizə olunur. İdmançının fəaliyyətinin etibarlılıq amillərinin müəyyən edilməsi hazırlıq vaxtını azaldacaq və idman ustalığını artıracaqdır. V.M. Melnikov və L.T. Yampolski [95], rəqabət etibarlılığından danışaraq, onu iki müstəqil psixoloji amillə müəyyən etdi: psixikanın rəqabətə müdaxiləyə həssaslığı və rəqabətli vəziyyətlərdə stress amillərinə müqavimət. Buna görə də idman fəaliyyətində psixoloji hazırlığın ən mühüm bloklarından biri stressə qarşı müqavimətin formalaşdırılmasıdır. Stress xüsusi funksional vəziyyət kimi və eyni zamanda adaptiv normanın həddlərindən kənara çıxan ətraf mühitin təsirlərinə orqanizmin psixofizioloji reaksiyası kimi qəbul edilir. İdman özünəməxsusdur ki, digər fəaliyyət növləri ilə müqayisədə bütün bədən sistemlərinin maksimum səfərbərliyi vəziyyətləri daha çoxdur. Yarışlarda performansın müvəffəqiyyəti əsasən idmançının bədəninin reaksiyasından asılıdır, qeyri-kafi narahatlıq, həmçinin həddindən artıq narahatlıq koordinasiya olunmamış hərəkətlərə və qeyri-kafi konsentrasiyaya səbəb ola bilər. Tükənmə mərhələsi səfərbərlik üçün istifadə olunan resursların çatışmazlığı ilə xarakterizə olunur. Bu, idmançının performansına mənfi təsir göstərə bilər. Həmçinin, idman fəaliyyəti idmançının daha tez-tez həm xaricdə, həm də daxildə

qiymətləndirilməsi və gözləntiləri doğrultmamaq qorxusu ilə üzləşməsi ilə xarakterizə olunur. İdman uğuru belə bir qalibiyyət olmadan sadəcə mümkün deyil. Bu, idmançılara əlavə psixi yük verir. İdmanda stressin psixi komponenti yarışlara hazırlığın müddəti, onların əhəmiyyəti, komandaya seçilmə şərtləri (rəqabət qabiliyyəti) və yarışın özünün vəziyyəti ilə müəyyən edilir [117, 115]. Bəzi müəlliflər stressi davamlı adaptiv reaksiya kimi təsvir edir, ona görə də zehni gərginliyin stress mərhələsi olmasının, yoxsa əksinə, stressin psixi gərginliyin ən yüksək mərhələsi olmasının prinsipial əhəmiyyəti yoxdur, əsas odur ki, burada eyni hadisə nəzərə alınır [8]. Buna görə də, psixi vəziyyətlərə diaqnoz qoyarkən, yalnız onların "parametrik" təsviri məlumatlarını deyil, həm də idmançının motivasiyasının xüsusiyyətlərini, fəaliyyətə münasibətini, şəxsiyyət xüsusiyyətlərini, adi reaksiyaya reaksiyasını nəzərə alaraq keyfiyyət qiymətləndirməsini müqayisə etmək lazımdır. rəqabət mühiti [123]. Yarışdan bilavasitə əvvəl idmançının psixi vəziyyətlərinin problemi A.T. Puniyə görə "zehni hazırlıq" vəziyyəti kimi qəbul edilir [109] və F.Genova görə "səfərbərlik hazırlığı" [47]. Səfərbərlik hazırlığı bu fəaliyyət növünə uyğun gələn spesifik struktura malik olan dövlətdir. F.Genov [47] səfərbərliyə hazırlığın bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan üç aspektini müəyyən edir: a) texniki; b) bioloji; c) motor. Bu əlaqənin və qarşılıqlı asılılığın strukturu qarşıdakı fəaliyyətin strukturu ilə müəyyən edilir.

A.P. Skorodumova [111] idman fəaliyyətini yüklərə uyğunlaşma nöqtəyinə nəzərindən tədqiq edərək G. Selyenin gərginlik mərhələlərinə əsaslanaraq idman fəaliyyətində oxşar mərhələləri müəyyən etmişdir. Birinci mərhələ uyğunlaşmadır, bu müddət ərzində morfofunksional sistemlərdə və texniki bacarıqlarda yenidənqurma baş verir, fiziki keyfiyyətlərin hərtərəfli inkişafı. İkinci mərhələ - uyğunlaşma, idman formasının sabitləşməsi, idmançının idman fəaliyyətində ən yaxşı keyfiyyətlərini göstərməsi ilə xarakterizə olunur. Üçüncü mərhələ yorğunluqdur, bu zaman fiziki hazırlığın müvəqqəti itkisi olur. İdmanın özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, açıq-aydın zehni gərginlik, stress olmadan, həddən artıq yüklənməyə real uyğunlaşma mümkün deyil, necə ki, ən yüksək fiziki hazırlığa nail olmaq mümkün deyil [106]. Eyni

zamanda, stress səviyyəsini idarə etmək insanın psixi vəziyyətini başa düşmək və idarə etmək bacarığından və vəziyyətin stres amillərinin təsirini dəyişdirməkdən ibarətdir. Bu vəziyyətdə bərpa "yenidən yükləmə" funksiyasını yerinə yetirir, stresli vəziyyətlərin bir-biri ilə üst-üstə düşməsinin qarşısını alır. Həmçinin, stress səviyyəsini idarə edilməsində aşağıdakılar var: vəziyyətin stresliliyini azaltmaq və psixi vəziyyətinizi idarə etmək (özünü tənzimləmək). Hər üç komponent (bərpa, stresli vəziyyətin stresogenliyinin azalması və şüurlu özünü-tənzimləmə sistemi) stress müqaviməti kimi keyfiyyətin inkişafı üçün əsas təşkil edir.

A. Banduranın [83] sosial-koqnitiv nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən özünü-tənzimləmə prosesləri idrak xarakteri daşıyan şəxsiyyətin özəyinin tərkib hissəsi olmaqla, qiymətləndirmə və qavrayış, özünü-tənzimləmə ilə birlikdə unikal insan qabiliyyətidir. A. Bandura [83] onu da qeyd edir ki, insanlar öz qabiliyyətlərini səfərbər etmək və məqsədlərinə çatmaq üçün özlərini tarazlıq vəziyyətinə salmağa və gərginliyə can atmağa meyllidirlər. Sonda meydana çıxan bu gərginliyin boşaldılması ləzzət gətirir.

Lakin effektiv fəaliyyətin şərti tək-cə psixi keyfiyyətlərin və müəyyən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin yüksək səviyyədə olması deyil, həm də fəaliyyət prosesini müşayiət edən müvəqqəti psixi vəziyyətlərdir. Buna görə də psixi vəziyyətlərin tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri də psixoloji hazırlıq kontekstində ən vacib olanlardan biridir. N.D. Levitov dediyi kimi [73] psixi vəziyyətlər psixi proseslərin öyrənilməsi ilə şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi arasında bir növ körpüdür. N.D. Levitovun [73] fikrincə, psixi vəziyyətlərin tədqiqi psixi proseslərin gedişatını və nəticəsini öz-özünə deyil, bu proseslərin baş verdiyi psixi vəziyyətlə əlaqədar olaraq görməyə imkan verir. Psixi vəziyyət müəyyən bir zamanda psixi fəaliyyətin xüsusiyyətlərini xarakterizə edir, psixi proseslərin dinamikasını ətrafdakı reallığın əks olunan obyektləri və hadisələri, fərdin xüsusiyyətləri və xassələri və idmançının əvvəlki vəziyyəti ilə əlaqələndirir. Psixi vəziyyətlərin özəlliyi, ilk növbədə, onların gedişatının xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Psixi proseslər bilavasitə psixi vəziyyətlərlə bağlıdır. Dövlətlər həm başlanğıcı, həm də sonu olan dəyişən substansiyadır. Zehni fəaliyyətin gedişatının xüsusiyyətlərinə fərdi

xüsusiyyətlər də təsir göstərir. Psixi vəziyyətlərin fərqli xüsusiyyətləri iki xarakterik xüsusiyyətdir: bütövlük və müvəqqətilik [76].

İndiyə qədər, çoxsaylı cəhdlərə baxmayaraq, psixi vəziyyətlərin universal təsnifatı yoxdur. N.D. Levitov [83], psixi proseslərin ənənəvi təsnifatı ilə analogiya ilə qəbul edilir. Belə təsnifatın əsasını fəaliyyətin tənzimlənməsində psixi hadisələrin rolu təşkil edir. A.V. Rodionov, V.V. Medvedev və N.A. Xudadov [156] hesab edir ki, psixi vəziyyətləri onların müşayiət etdiyi fəaliyyətin təhlili əsasında təsnif etmək olar. Bu təhlildə aşağıdakılar fərqləndirilir: 1) situasiya halları və şəxsi olanlar; 2) dərin və səthi hallar; 3) müsbət və mənfi hallar; 4) qısa və uzun; 5) şüurlu.

Psixi vəziyyət insanın həyat fəaliyyətinin müəyyən bir rejimidir, fizioloji səviyyədə müəyyən enerji xüsusiyyətləri ilə, psixoloji səviyyədə isə ətraf aləmin xüsusi qavrayışını təmin edən psixoloji filtrlər sistemi ilə xarakterizə olunur. Psixi vəziyyətlər psixi proseslərin gedişinə təsir göstərir. Psixi vəziyyətlə fəaliyyətin effektivliyi arasında əlaqəni idman nümunəsində R.S. Lazar [69]. O, paraşütçülərin psixi vəziyyəti və fəaliyyətlərinin uğurları ilə bağlı araşdırma aparıb. Bəli, R.S. Lazarus müəyyən etdi ki, vəziyyətin öhdəsindən gələ bilsəniz, avtonom və davranış reaksiyalarında stress əlamətləri azalır.

N.D. Levitov [83] psixi vəziyyəti insanın xarici mühitə reaksiyasının xüsusiyyətlərini əks etdirən psixi proseslərin və psixofizioloji funksiyaların müəyyən dinamikası ilə seçilən, müəyyən zaman müddətində psixi fəaliyyətin xarakterik xüsusiyyəti hesab edirdi [80]. Yu.E. Sosnovikova [99] psixi vəziyyəti müəyyən bir müddət ərzində psixikanın komponentlərinin nisbəti və qarşılıqlı təsiri kimi müəyyən edir. Psixi vəziyyətə insan psixikasında bu anda baş verən hər şey daxildir [114].

Müasir psixologiyada dövlətlərin və fəaliyyətlərin tənzimlənməsində şəxsi prinsip hamılıqla qəbul edilir, o, dövlətlərin formalaşma mexanizmini insanın özünə, sosial mühitə və öz fəaliyyətinə münasibətinin xüsusiyyətləri ilə izah edir. Buna görə də, insanlarda bədənin enerji istehlakını yerinə yetirməyə və ya qənaət etməyə yönəlmiş obyektiv xarakterli psixi vəziyyətlər toplusu nisbətən oxşar ola bilərsə, funksional

vəziyyətlərin təzahürü fərdi psixoloji xüsusiyyətlərə malik olacaq və təzahürlərini əks etdirəcəkdir. müəyyən bir insanın psixikası. Funksional vəziyyət peşə fəaliyyətinin təsiri və bu fəaliyyət subyektinin xüsusiyyətlərinin təsiri altında formalaşır və dəyişir. V.F. Sopov [106] öz işində yalnız başlanğıcdan əvvəl dövlətin səviyyəsini düzəltməyin zəruriliyi haqqında yazır, həm də proqnozlaşdırma və özünütənzimləmə üçün tövsiyələr üçün dövlət dinamikasının müvəqqəti parametrlərini öyrənmək lazımdır. O, həmçinin psixi durumun strukturunun fəaliyyətin effektiv olub-olmamasından asılı olaraq fərqləndiyini qeyd edir və nəticənin əldə edilməsində mühüm rol oynayan psixi vəziyyətin aşağıdakı komponentlərini müəyyən edir: peşəkar istedad və bacarıq, fəaliyyəti təmin etmək üçün fərdi ehtiyatlar, motivasiya amilləri, mərkəzi sinir sisteminin dominant təbiətli orqanizmin özünü tənzimləmə qabiliyyəti [96]. Funksional vəziyyət inteqral amildir və orqanizmin fəaliyyət göstərməyə hazır olma dərəcəsi kimi xarakterizə olunur [16].

Beləliklə, idman fəaliyyəti hakimlərin idarəetmə etibarlılığına daxil olan emosionallıq və stressə davamlılıq kimi hakimlərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə ciddi tələblər qoyur. Vəziyyətin idarə edilməsi psixoloji hazırlıq sisteminin tərkib hissəsidir, məqsədi hakimlərin idarəetmə etibarlılığını artırmaqdır. Hakimlərin idarəetmə etibarlılığı onun yarışda bütün qabiliyyətlərini necə reallaşdırması və hərəkətlərin koordinasiyasına təsir edən rəqabət və yarışqabağı amillərə nə dərəcədə müqavimət göstərməsi ilə müəyyən edilir. İdmanda psixoloji hazırlıq idmançının xüsusilə ali idman ustalığı mərhələsində hazırlanmasının tərkib hissəsidir. Psixi vəziyyətlərin təyini daxili və xarici amillərlə bağlıdır və təkcə fərdi xüsusiyyətlərdən deyil, həm də əvvəlki vəziyyətdən asılıdır. Ancaq hər hansı bir psixi vəziyyətin xarici və daxili səbəblərlə müəyyən edilməsinə baxmayaraq, onları tapmaq və müəyyən etmək həmişə mümkün olmur. Müvafiq olaraq, bu və ya digər psixi vəziyyətin diaqnozu məsələsi çox çətindir. Hətta mürəkkəb texnikaların istifadəsi bəzən bunu həll etmir.

1.2. Hakimlərin şəxsiyyətinin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri və oyun fəaliyyətinin effektivliyi

Yüksək dərəcəli hakimlərin idman fəaliyyətinin amillərinin çoxluğunu və bu fəaliyyətin predmetini nəzərə alaraq kompleks yanaşma lazımdır. Bir çox müəlliflər hakimlərin şəxsiyyətinə kompleks baxışı birləşdirərək yeni həll yollarının tapılması problemini qeyd edirlər [30, 44, 83, 108].

Fərdilik bioloji və sosial olanın vəhdəti ilə səciyyələnir, sosial aktlar bioloji üzərində psixi vasitəsilə, şəxsiyyəti isə birləşdirici həlqə kimi çıxış edir [78]. Psixi proseslərin dinamik xüsusiyyətləri (sürət, müddət, temp xüsusiyyətləri), sinir sisteminin xüsusiyyətləri bioloji olaraq müəyyən edilir. Oyun fəaliyyəti prosesində psixi vəziyyətlərin optimallığını qorumaq ehtiyacı, əlverişsiz oyun vəziyyətlərində psixi sabitliyə olan tələblər sinir sisteminin belə bir xüsusiyyətinin əsəb proseslərinin tarazlığı kimi əhəmiyyətini artıran amillərdir. Öyrənmə sürəti, həmçinin öz hərəkətlərini tez dəyişmək, taktikanı çevik şəkildə dəyişmək qabiliyyəti sinir sisteminin dinamiklik, hərəkətlilik və labillik kimi sürət xüsusiyyətlərindən asılıdır. Oyun zamanı hakimlər müxtəlif modallıqların müxtəlif siqnallarını qəbul edirlər. Bu siqnalların yüksək təqdimat sürəti, motor bacarıqlarının sıxlığı, yüksək məsuliyyət dərəcəsi, rəqiblərin sərt müqaviməti - bütün bunlar güc xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunan sinir sisteminin dözümlülüyünə yüksək tələbləri müəyyən edir. sinir sisteminin [43]. İnsanın enerji potensialı psixikanın aktivləşmə səviyyəsidir, ilk növbədə sistemin fəaliyyətinin dinamik xüsusiyyətlərində, yəni fəaliyyətin intensivliyində, funksiyaların şiddətində və təcrübələrin intensivliyində özünü göstərir. Güclü sinir sistemi olan insanlarda narahatlıq mümkün bir problemin ifadəsi kimi yaşanır, zəif sinir sistemi narahatlıq vəziyyətini mümkün maneələr və çətin vəziyyətlər üzərində düşünərək gözlənilən hazırlıq köməyi ilə nəticəyə təsir etmək istəyi kimi xarakterizə edəcəkdir [60]. M. Kossovska və E. Neka (M. Kossovska, E. Neska, 1994) [38] müəyyən etmişlər ki, analitik anbarın adamları hazırlıq hərəkətləri üçün daha çox vaxt aparırlar (analitik strategiya yüksək nevrotiklik

və zəif sinir sistemi ilə xarakterizə olunur) [75]. Sinir sisteminin xüsusiyyətləri fəaliyyət prosesinin effektivliyini deyil, effektivliyini müəyyən edir. Onlar insanın zehni fəaliyyətini xarakterizə edirlər. Sinir sisteminin əsas xassələrinin idman fəaliyyətinə təsiri onun əsərlərində B.A. Vyatkin [39].

B.A. Vyatkin [39, 40] öz tədqiqatlarında yalnız temperamentin və tipoloji xüsusiyyətlərin rolunu öyrənməklə kifayətlənməyib, idman praktikasına üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən neyropsik stress vəziyyətlərinin dinamikasını nəzərdən keçirir. O, tədqiqat predmeti kimi sinir sisteminin və temperamentin tipoloji xüsusiyyətlərinin neyropsik stress vəziyyətlərinin dinamikasında rolunun öyrənilməsi məsələlərini irəli sürür. Bu problem az öyrənilmiş problemlərdən biridir və idmanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir [43].

L.F. Yevlevanın, V.A. Perovanın, İ.P. Fetiskinin, B.İ. Tsitsverin [61, 62] əsərlərində komanda idman növlərinin nümayəndələrində: voleybolda, basketbolda, həndbolda, futbolda və xokkeyçilərdə sinir sisteminin əsas xassələrinin təzahürlərinin tipoloji xüsusiyyətlərini öyrənmişdir. E.P İlyin.-nin ixtiyari hərəkət üsulları. Əldə edilən nəticələr müxtəlif tipoloji xüsusiyyətlərə malik insanların idman oyunlarında ixtisaslaşdığını göstərir. Qapıçı, müdafiəçi və cinah oyunçusu funksiyalarını yerinə yetirən futbolçular və xokkeyçilər arasında tipologiyada fərqlər aşkar edilmişdir. Məsələn, bütün cinah oyunçuları "sprint" tipologiyası ilə xarakterizə olunur (sinir proseslərinin yüksək hərəkətliliyi, zəif sinir sistemi, həyəcan və inhibə arasındakı tarazlığın həyəcana doğru yerdəyişməsi), qapıçılar isə orta və ya aşağı həyəcan gücü, tarazlıq ilə xarakterizə olunur. sinir proseslərinin və ya balansın həyəcana doğru yerdəyişməsi, həyəcanın ətaləti. İnsanın enerji potensialı psixikanın aktivləşmə səviyyəsidir, ilk növbədə sistemin fəaliyyətinin dinamik xüsusiyyətlərində, yəni fəaliyyətin intensivliyində, funksiyaların şiddətində və təcrübələrin intensivliyində özünü göstərir. Güclü sinir sistemi olan insanlarda narahatlıq mümkün bir problemin ifadəsi kimi yaşanır, zəif sinir sistemi narahatlıq vəziyyətini mümkün maneələr və çətin vəziyyətlər üzərində düşünərək gözlənilən hazırlıq köməyi ilə nəticəyə təsir etmək istəyi

kimi xarakterizə edəcəkdir. M. Kossovskaya və E. Neka (M. Kossovskaya, E. Neska, 1994) müəyyən etmişlər ki, analitik anbarın adamları hazırlıq hərəkətləri üçün daha çox vaxt aparırlar (analitik strategiya yüksək nevroitiklik və zəif sinir sistemi ilə xarakterizə olunur) [75].

Məlumdur ki, oyun vəziyyətlərinin üstünlük təşkil edən ehtiyaclarından və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, idmançı impulsiv oyun davranışının həyata keçirildiyi xüsusi bir şərait (müdafiə, hücum) yaradır. Lakin oyun zamanı o, şəraitə görə universalizm nümayiş etdirməyə məcbur olur. Rol nə qədər mürəkkəb və dar olsa, oyunçunun fərdi xüsusiyyətləri hərəkətlərin effektivliyinə bir o qədər güclü təsir göstərir. Xüsusilə, 75% müdafiə oynamağın effektivliyi reaksiyaların dəqiqliyi, nevroitik reaksiyaların olmaması, ağrıya qarşı müqavimət, introversiya, sərtlik, qumar oynamamaq kimi fərdi şəxsiyyət amillərindən asılıdır [110]. İdmançının fərdiliyi psixi fəaliyyətin dinamikasının şəxsi xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Psixodinamik xüsusiyyətlər sinir sisteminin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, idman növünün seçimindən tutmuş başlanğıcdan əvvəlki vəziyyətlərin xüsusiyyətlərinə qədər kifayət qədər geniş spektrli xüsusiyyətləri müəyyən edə bilər [43]. Öz növbəsində, şəxsi xüsusiyyətlər, xarakter və fərdilik psixodinamik xüsusiyyətlərə əsaslanır. Psixi vəziyyətlərin gedişatının xüsusiyyətlərinin temperamentdən asılılığı var. Qeyd etmək lazımdır ki, yarışlarda həddindən artıq gərginlik fonunda bütün psixi funksiyaların və əməliyyat qərarlarının səfərbər edilməsini tələb edən vəziyyətlərdə psixodinamik təzahürlərin oxşar kombinasiyası olan idmançılar məşq prosesi ilə müqayisədə performanslarını həm yaxşılaşdırır, həm də pisləşdirə bilərlər [112].

Məişət psixologiyasında diferensial psixologiyaya dair əsərlərdə iki aspektli psixika anlayışı inkişaf etmişdir [97, 105]. Bu konsepsiya baxımından insan psixikasında iki cəhət var: psixodinamik və ya formal dinamik (psixofizioloji xüsusiyyətlərin məcmusu) və məzmun (fərdi psixikanın xassələrinin, əlamətlərinin, əlamətlərinin məcmusu). V.S. Merlin [98] fəaliyyət rejimini seçmək qərarını xarakterizə edən "qeyri-müəyyənlik zonası" anlayışını təqdim etdi: öz imkanları və fərdi xüsusiyyətlərin

qiymətləndirilməsi; tapşırıqlar və fəaliyyət metodları arasında uyğunsuzluğun müəyyən edilməsi; fəaliyyət üçün motivasiya dərəcəsini nəzərə alaraq. V.S.-nin nöqtəyənəzərindən. Merlin [97], temperament inteqral şəxsiyyətin strukturunda ayrıca səviyyədir və fərdi fəaliyyət tərzinə xüsusi təsir göstərir.

Ekstremal fəaliyyətdə psixoloji sabitliyi və onun təkmilləşdirilməsi yollarını araşdıran L.M. Abolin [1] müəyyən etdi ki, müvəffəqiyyətdən uğursuzluğa qədər dalğalanma təcrübəsi temperamentin növündən asılıdır. Xolerik temperamentli idmançılar çox güman ki, qəzəb, sanqvinik - qorxu, fleqmatik - sevincli təcrübələr və melankolik - kədər yaşayırlar. Temperamentin xüsusiyyətləri emosional sahəyə seçici təsir göstərən stimulların əhval-ruhiyyəsini müəyyənləşdirir. Bütün emosional təzahürlər istiqamət (müsbət və ya mənfi), gərginlik dərəcəsi və ümumiləşdirmə səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Emosional proseslərə bütövlükdə insan psixikasını səciyyələndirən psixi vəziyyətlər yaxındır: onlar proseslərin gedişatına və nəticələrinə təsir göstərir və fərdin aktiv fəaliyyətini təşviq edər və ya maneə törədir [107].

Psixobioloji yanaşma baxımından temperament fizioloji xüsusiyyətlərdə və üslub xüsusiyyətlərində özünü göstərir. Temperamentin xüsusiyyətləri reaktivlik və özünü tənzimləmədir. Reaktivlik aktivləşmə reaksiyasının davranış ifadəsidir və bir stimula reaksiyanın intensivliyini və xarakterini təmsil edir və özünü tənzimləmə bu reaksiyanın xüsusi şərtlərə uyğunlaşdırılmasıdır, yəni. davranışa nəzarətin (azaldılması və ya artırılması) aktivləşdirilməsinin dinamik xüsusiyyətləri [107].

Qərb psixologiyasında temperamentə daha çox müstəqil anlayış kimi deyil, “şəxsiyyət” və ya “xarakter” anlayışları ilə birlikdə baxılır [44, 48, 47]. Y.Strelyau [42] baxımından temperament enerji-dinamik imkanların bir növ tənzimləyicisidir. Temperament bədən üçün ən optimal rejimi təyin edir, hormonal sahənin fərdi fəaliyyət səviyyəsini, sinir proseslərinin xüsusiyyətlərini və fəaliyyətə daxil olmasını müəyyən edir. Beləliklə, bir tərəfdən tükənmə və xarici dünyadan passiv bağlanma olmaması üçün ən məqsədəuyğun fəaliyyət səviyyəsinin seçimi var. Görünür, bu, temperamentin uyğunlaşma roludur. Temperamentin tənzimləyici nəzəriyyəsi Y. Strelyau [107]

temperamentin, enerji səviyyəsinin (enerjinin yığılması və boşaldılması) və temporal (sürət, temp, reaksiyaların ritmi) iki səviyyəli sistemini təsvir edir. Lakin bu yanaşma emosional xüsusiyyətləri nəzərə almır.

Ali sinir fəaliyyətinin növləri haqqında doktrina İ.P. Pavlova [104] və onun oriyentasiyasına əsaslanan şəxsiyyətin təbiətinə baxış [5], G. Eysenck yanaşmasının əsasını təşkil etmişdir [36]. O, temperamenti qütb şkalalarının şiddətinə görə “ekstroversiya-introversiya”, “sabitlik-labilik”, xarici aləmdəki aktivlik və emosional sabitlik, dörd saf tip təşkil edən qütb kateqoriyaları və onların birləşməsində ifrat ifadələrini təsvir etmişdir. Hər bir insanın davranışa güclü təsir göstərən müəyyən super xüsusiyyətləri və ya növləri var. Q. Eysenck [37] iki qütb miqyasının şiddətinə əsaslanaraq dörd kateqoriyalı insanları təsvir etmişdir. Hər bir kateqoriya, o cümlədən onun tərkib əlamətləri, yüksək və aşağı səviyyəli introversiya və ekstraversiya ilə yüksək və ya aşağı səviyyədə sabitlik və nevrotikliyin birləşməsinin nəticəsidir. Bununla belə, bu yanaşma onun sabitliyini deyil, emosionallığı kifayət qədər zəif nəzərə alır. Şəxsiyyətin emosional tərəfi isə özünü tənzimləmədə birbaşa iştirak edir.

K. Leonhard [84] temperamentin altı əsas növünü təsvir etmişdir: hipertimik, distimik, affektiv labil (siklotimik), affektiv yüksəlmiş, narahat və emotiv. Temperamentin aparıcı parametri aktivlik və emosionallıqdır və bu yanaşma bizə geniş spektrli fərdiliyi təqdim etməyə imkan verir.

Temperamentin xüsusiyyətləri müxtəlif təzahürlərlə, konstitusiya xüsusiyyətləri ilə [26], sinir sisteminin xüsusiyyətləri ilə [134] və ümumi fəaliyyətlə [205] tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatlar temperamenti kifayət qədər dərinədən öyrənməyə imkan verdi, lakin onların dezavantajı psixodinamik xüsusiyyətlərin bütün birləşməsinin üç və ya dörd növə endirilməsidir. Kifayət qədər uzun müddət alimlər V.D. Nebylitsın, B.M. Teplov [101, 125] belə bir vəzifənin qeyri-legitimliyindən yazırdı. “Sinir sisteminin xüsusiyyətlərinin hər hansı birləşməsinin tipik və hətta üstünlük təşkil etdiyinə dair heç bir sübut yoxdur. Üstəlik, belə tipik birləşmələrin cəmi dörd olduğunu və bu tədqiqat sahəsində çalışan eksperimentatorun əsas vəzifəsinin subyektləri dörd növə bölmək

olduğunu düşünməyə heç bir əsas yoxdur” [125]; “... bütün tipoloji variasiyaları dörd əsas növə və ən yaxşı halda onlar arasında keçidlərə endirmək istəyi tədqiqatın uğuruna töhfə verə bilməz” [100].

Temperamentin fəaliyyətlə sıx əlaqəsi var, əslində fəaliyyət prosesində özünü büruzə verir. Üstəlik, partnyorların temperamenti strukturda əks olarsa, fəaliyyətin effektivliyi daha yüksək ola bilər [108], birgə fəaliyyət ümumi məlumat fonu ilə xarakterizə olunur, burada xüsusi tənzimləmə mexanizmlərinin formalaşması mümkündür. Bu vəziyyətdə psixi proseslərin və vəziyyətlərin dinamikasında dəyişiklik, digərinə uyğunlaşma var. Məhz birgə fəaliyyətdə temperament xüsusiyyətləri daha parlaq və fərqli olur ki, bu da fəaliyyətin səmərəliliyində özünü göstərir.

Rəqabətli mübarizə şəraitində fəaliyyətin həddindən artıq olması idmançıya müsbət və mənfi təsir göstərə bilər. B.A. Vyatkin [49], bu təsirin idmançıların narahatlıq, emosional sabitlik, impulsivlik və sərtlik kimi fərdi xüsusiyyətlərindən asılılığı var. Müəllif temperament xassələri arasında müəyyən əlaqələrin mövcudluğunu qeyd edir ki, bu da rəqabət stresinin idmançılara mənfi təsirinə qarşı çıxmağı müəyyən edə bilər. Bu əlaqələrin xüsusiyyətləri fəaliyyətin xarakteri ilə müəyyən edilir.

Təsvir edilən yanaşmaların hər biri temperament xüsusiyyətlərini, şübhəsiz ki, fərdiliyin çoxsəviyyəli strukturuna təsir edən ən vacib xüsusiyyət kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir.

İdman komandası, bir qayda olaraq, eyni cinsin nümayəndələrindən (bəzi idman növləri istisna olmaqla) ibarətdir və özünəməxsus əlaqələrə malikdir, bu, şübhəsiz ki, bütün komandanın performansına və fəaliyyətinə təsir göstərir. Döşəmənin həm fizioloji, həm də psixoloji xüsusiyyətləri həm komandadakı oyunçuların davranışına, həm də oyun zamanı taktiki qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətlərinə və onun effektivliyinə təsir göstərir [20]. Bir çox tədqiqatçılar genderi komandadaxili münasibətlərin əsas səbəbi kimi müəyyən edirlər [46, 54, 62]. Və burada ən vacib suallardan biri ortaya çıxır

- qadın idmançıların potensialını açmaq və yüksək nəticələr əldə etməyin ən təsirli yollarını müəyyən etmək.

Müxtəlif tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmiş gender xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirin. Beləliklə, müəyyən edilir ki, kişilər qadınlardan daha genişdir, diqqətlərini bölüşdürürlər, tanımadığı bir mühitdə daha inamlı, daha yaxşı yönümlü olurlar. Qadınlara diqqəti kişilərin diqqəti qədər geniş yayılmır, lakin diqqət çərçivəsində hər şey onların şüurunda təfərrüatlı və diqqətlə əks olunur, ona görə də məlum sahəni daha yaxşı bilirlər. Aşkar edilmişdir [62] ki, qadınlarda sensorimotor bacarıq göstəriciləri ilə konsentrasiya, diqqətin dəyişdirilməsi və qısamüddətli yaddaş göstəriciləri arasında daha çox əhəmiyyətli əlaqələr var, bu əlaqələr kişilərə nisbətən daha yaxındır. Həmçinin, qadınlar sensorimotor bacarıqların diqqətin konsentrasiyası, dəyişməsi və paylanması ilə daha çox əlaqəsi ilə xarakterizə olunur [62].

S. Bern [24] kişi və qadın arasında emosional sferada fərqlərin əhəmiyyətsiz olduğunu qeyd edir. Bundan fərqli olaraq Q. Orme yazır ki, qadınlarda emosionallıq əmsalının ümumi səviyyəsində gender fərqləri emosional intellektin şəxsiyyətlərarası göstəricilərinin (emosionallıq, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, sosial məsuliyyət) daha yüksək səviyyəsinə malikdir. Kişilər daha çox intrapersonal göstəricilər (özünü təsdiqləmə, hüquqlarını müdafiə etmək bacarığı), stressi idarə etmə bacarıqları (stress müqaviməti, impulsivliyə nəzarət) və uyğunlaşma qabiliyyətlərini nümayiş etdirirlər. Vurğuların növlərinə görə, ekstremal idmanla məşğul olan idmançılar uğura yönəlmiş eksaltasiya və distimizm (K.Leonharda görə) ilə xarakterizə olunurlar.

(T.Ehlersə görə), dövlət yönümlü olmaqdan daha çox fəaliyyət yönümlüdür (Y.Kula görə).

Görkəmli qadın idmançıların xarakterlərini öyrənən Uilyams [62] belə nəticəyə gəldi ki, qeyri-grup idman növlərinin qadın idmançıları introversiya və özünə nəzarət, müstəqillik, macəraçılıq, həssaslıq və əsəbilik kimi xarakter xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Futbolçuların şəxsi xüsusiyyətləri narahatlıq, asılılıq, gərginlik və nevrozun daha qabarıq olduğu güləş və reqbi kimi idman növlərinin nümayəndələrindən

fərqlənir. Onlar özünə inam, özünü təsdiqləmə, inkişafa ehtiyac, əzmkarlıq və möhkəmlik, həmçinin ekstraversiya kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur [44].

Peterson və başqaları [31] komanda idmanında tipik qadın idmançının portretini təsvir etmişlər. Buraya aşağıdakı xüsusiyyətlər daxildir: praktiklik, sakitlik, cari hadisələrə maraq. Fərdi idman növlərindən fərqli olaraq, komanda idman növlərində qadın idmançılar daha az tələbkar və praktikdir.

Qadınlar arasında aşağıdakı şəxsiyyət xüsusiyyətləri komanda idmanı üçün vacibdir: yüksək nailiyyət motivasiyası, emosional sabitlik və özünü idarə etmə, ekstroversiya və aqressivlik, narahatlıq və intellektual keyfiyyətlər. Kişilərin gələcəyi planlaşdırma ehtimalı, yaxşı inkişaf etmiş məkan və zaman hissi, oyun vəziyyətini proqnozlaşdırmaq qabiliyyəti qadınlardan daha yüksəkdir. Qadınlar daha çox indiki vəziyyətə meyllidirlər. İdmançılara tarazlıq və koordinasiya məşqləri etmək daha asandır, onlar oyunun texnikasını, fintləri tez mənimsəyirlər, lakin topa vurmaq gücü kişilərin vuruşlarından daha aşağıdır. Qavrayışda fərqliliklər var, ona görə də kişilər daha çox obyektin təfərrüatlarına və fərqliliklərə, qadınlar vahid obraza və ümumi dil tapmağa diqqət yetirirlər. Qadın futbolçularda sadə reaksiya və seçim reaksiyasının göstəriciləri aşağı olur, ona görə də dinamik oyun vəziyyətində oyun vəziyyətlərinin qavranılması və qərarların qəbulu ləngiyəcək, bu da taktiki hərəkətlərin düzgünlüyünə təsir göstərə bilər [101]. Qadınlar daha ehtiyatlı və stereotiplərə meyllidirlər, kişilər isə daha yaradıcı və risklidirlər. İdmançılar düşünməyə, təcrübəyə daha çox meyllidirlər, idmançılar özünü idarə etməyə və emosiyaların sürətlə dəyişməsinə daha çox meyllidirlər. Bütün bunlar meydançada oyun sahəsinin uyğunlaşdırılmasına, taktiki sxemlərin seçilməsinə və həm komanda daxilində, həm də rəqiblə qarşılıqlı əlaqəyə təsir göstərir.

1.3. Futbolda şəxsiyyətin psixoloji hazırlığının xüsusiyyətləri

İdman və oyun fəaliyyəti yüksək dinamik dəyişən şəraitdə oyun tapşırıqlarının operativ həlli və strukturlaşdırılmamış, eyni vaxtda təqdim olunan stimulların böyük axını ilə xarakterizə olunur. Problemin həlli tək-cə müəyyən əməliyyatların yerinə yetirilməsi deyil, həm də hərəkət və idrak hərəkətləri vasitəsilə oyun vəziyyətində dəyişiklikdir [26, 70, 73, 75]. Əməliyyat qərarları [62] daxil olan stimulların strukturlaşdırılmasına və "praktiki intellektin" psixomotor mexanizmlərinə əsaslanır [9]. Məhz oyun qərarlarının qəbulu zamanı idmançının koqnitiv və psixomotor qabiliyyətlərinin kompleksi təzahür edir [102, 88, 56]. Oyunqabağı şəraitin spesifikliyi aşağıdakı amillərin təsiri ilə müəyyən edilir: oyunçuların bir komandada kifayət qədər uzun müddət qalması, məşq, təlim-məşq toplanışı, ciddi idman rejimi altında, səfər matçları, "xarici meydança" və komandanın turniri. mövqe. İdmançının oyuna hazırlaşmaq prosesində oyunöncəsi vəziyyəti onunla bağlıdır ki, məşqçinin sözləri futbolçularda qarşıdan gələn idman mübarizəsinin canlı obrazlarını canlandırır. Oyun epizodlarının zehni təsviri onlarda güclü emosional reaksiya oyadır, tez-tez yüksək psixi gərginliklə müşayiət olunur və bu, matçın başlamasına qədər getmir.

Məşqçi münasibətinin xarakteri, məzmunu və forması ilə müəyyən edilir, həm optimal psixi vəziyyətin formalaşmasına kömək edə bilər, həm də idmançının oyunöncəsi mənfi vəziyyətlərindən birinə kömək edə bilər. Xüsusilə, məşqçilərin və komanda rəhbərlərinin "həddindən artıq stimullaşdırılması" idmançıların həddən artıq həyəcanlanmasına səbəb olur, nəticədə belə münasibətin yaratdığı psixi gərginliklə məhdudlaşan oyunçuların potensial imkanları oyunda üzə çıxmır. . Böyük məlumat axını və təşviq oyunçunun hərəkətlərinə mənfi təsir göstərə bilər və səhvlərə səbəb ola bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, ən çox yalnızlıq mürəkkəbdən sonra sadə bir hərəkəti yerinə yetirmək zərurəti yarandıqda müşahidə olunur, könüllü fəaliyyət səviyyəsi və bununla yanaşı optimal gərginlik səviyyəsi azalır [45, 58]. İdmançı-oyunçu üçün hazırkı

vəziyyətlə əvvəlki vəziyyət arasında tez bir zamanda əlaqə yaratmaq və qarşıdan gələnin imicini formalaşdırmaq yaxşı qabiliyyətdir [75, 55].

Oyun zamanı oyunçuların psixi vəziyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə gərginlik dərəcəsinə çatır, bunu qarışının, hətta böyük fiziki səy göstərmədən də, əsasən güclü emosional həyəcan və əsəb gərginliyi nəticəsində digərlərindən daha çox arıqlaması sübut edir. .

Müəyyən edilmişdir ki, müxtəlif oyun situasiyaları (uğur və uğursuzluq mənasında) müxtəlif fənlərdə qeyri-bərabər dərəcədə psixi gərginliyə səbəb olur - bəzilərdə nikbinlikdən, digərlərində bədbinliyə qədər. Bu məlumatlar sinir sistemi və temperamentin müxtəlif xassələri olan idmançıların motor fəaliyyətinə rəqabət stresinin müxtəlif təsir mexanizminin başa düşülməsinə uyğundur, B.A. Vyatkin [42]. Gərginlik və ya stress, ekstremal şəraitdə baş verən və emosional stressi azaltmağa yönəlmiş müəyyən psixi vəziyyətlərin olması ilə xarakterizə olunur. Stress həmişə residivə səbəb olur; bəzi hallarda daha səmərəli fəaliyyətə töhfə verə bilər ki, bu da xüsusilə ekstremal rəqabət şəraitində olur. Eyni zamanda, psixi funksiyaların koordinasiyası yoxdur və ya referent funksiyalara aid deyil. Göründüyü kimi, burada Q. Selyeyə görə stressin ikinci mərhələsi - müqavimət mərhələsi baş verir. Stressin dərəcəsi asılı olaraq, effektiv idman fəaliyyətinin həm müsbət, həm də mənfi amilləri nəzərə alın bilər. Fəaliyyətin dağılması orqanizmin uyğunlaşma imkanları tükəndikdə müəyyən dərəcədə gərginlikdən başlayır. Burada stressin üçüncü mərhələsi gəlir - tükənmə [47]. Bu halda, bu cür fərq daha çox psixi vəziyyətin keyfiyyət xüsusiyyətlərinə aiddir. Əgər psixi və vegetativ funksiyaların dinamikasının qiymətləndirilməsi ilə əldə edilən kəmiyyət göstəriciləri haqqında danışırıqsa, onda yüksək səviyyəli psixi gərginlik və sıxıntı (onun üçüncü mərhələsini nəzərdə tutur) arasında praktiki olaraq aydın sərhəd yoxdur [68].

İdman komandasının aydın vəzifələri və məqsədləri var, onların həyata keçirilməsinin effektivliyi əsasən bacarıq və hazırlıq səviyyəsi ilə deyil, həm də idmançıların şəxsi xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir:

- oyunçular oyunu "oxumaq", rəqiblərin bütün manevrlərini, tərəfdaşların oyun qərarlarını tutmaq üçün səy göstərməlidirlər;
- oyunçu bir anda taktiki problemlərin həlli üçün vacib olan bir neçə obyekt - topu, tərəfdaşları, rəqibləri dərk etməlidir;
- oyunun yüksək dinamikası sahə üzrə sürətli hərəkəti nəzərdə tutur, halbuki oyunun vəziyyətini izləmək üçün yaxşı periferik görmə qabiliyyətinə malik olmaq lazımdır;
- qərarların qəbulu çox vaxt ciddi vaxt məhdudiyəti altında və rəqibin aktiv müqaviməti (o cümlədən fiziki) ilə baş verir;
- effektiv oyunçunun mühüm qabiliyyəti ehtimal proqnozlaşdırmasıdır - tərəfdaşın və rəqiblərin gələcək hərəkətlərinin qiymətləndirilməsi;
- oyunçuların yüksək səviyyəli düşünmə qabiliyyətinə ehtiyacı var, tərəfdaşların və rəqiblərin qərarlarının gedişatını qurmaq, müəyyən bir oyun vəziyyətində həm onlar, həm də başqaları üçün davranış modeli yaratmaq bacarığı;
- hücumdan müdafiə hərəkətlərinə və əksinə sürətli keçid hesabına taktiki hərəkət planının dəyişdirilməsində mobillik;
- oyun vəziyyəti bütün oyunçuların "əməliyyat istirahəti" vəziyyətində qalma ehtimalı olmadan meydançaya daxil olmasını tələb edir;
- biomexaniki xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif hərəkətlərə tez keçmək: qaçmaq, rəqib oyunçunun qarşısını almaq, dayanmaq, sürətləndirmək, qapıya təpik vurmaq, topu partnyora ötürmək və s.;
- yüksək inteqrasiya və nizam-intizam;
- oyunçunun sürprizlərə daxili hazırlığı, oyun vəziyyətindəki dəyişikliklər, bütövlükdə oyun.

İdman oyunlarında motor fəaliyyətinin effektivliyinin mühüm amillərindən biri rəqibin irəliləməsidir. Bədənin vəziyyətə ilk reaksiyası belə bir hərəkət deyil, hərəkətə zehni reaksiya, bu barədə qərar qəbul etməkdir [25]. Qərar vermənin özü olduqca mürəkkəb bir zehni prosesdir, bunun nəticəsində "gözləmə mexanizmlərindən istifadə

edərək tapşırıqların məzmununun elementlərinin şəkillərinin müqayisəsi" baş verir ki, bu barədə P.K. Anokhin [16], onları "aparıcı əks" kimi təyin edir. Bu cür qərar vermə mexanizmləri fizioloji reaksiyalara əsaslanır və təkrarlar nəticəsində motor bacarıqlarını artırır. İ.M-ə görə. Seçenovun fikrincə, motor hərəkətlərinin və əməliyyatlarının motor komponentlərinin təzahürü psixomotor reaksiyalardır [84]. Burada intizarın reaksiyası, rəqibin hərəkətlərini gözləmək ön plana çıxır, bu bacarığın sayəsində "əyri qabaqda oynamaq" mümkündür. İdman və oyun fəaliyyətləri, izləmə yolu ilə həyata keçirilən hərəkətin icrasından əvvəl aktiv qavrayış həyata keçirildiyi təqdirdə effektiv şəkildə həyata keçirilir. Aktiv izləmə ilə uğurlu fəaliyyətin şərti beyin qabığına bağlanma funksiyasına əsaslanan qabaqcadan görmək qabiliyyətidir [161]. İdmançı-oyunçu meydana olan məlumatı belə qavrayır: təqdim olunan təsviri tanıyaraq, məlumatı yaddaşdakı müxtəlif şəkillərlə müqayisə edir və bu əsasda alınan məlumatları qiymətləndirir. Sonra müəyyən bir oyun vəziyyəti üçün optimal həll variantının seçimi və həllin hərəkətdə həyata keçirilməsi var. Üstəlik, bu hərəkətlər rəqibin hərəkətlərinə zidd olduğu üçün konflikt təşkil edir [46].

Futbolçuların fəaliyyətində aşağıdakı xüsusiyyətlər seçilir: psixikanın yüksək hərəkətliliyi; komanda yoldaşının və rəqibin ideyalarını qabaqcadan görmək bacarığı (gözləmə), yüksək nizam-intizam və oyunçuların komandaya inteqrasiyası, tez və dəqiq qərarlar qəbul etmək bacarığı (taktiki təfəkkür), iradi özünə nəzarətin yüksək səviyyədə inkişafı və özünü tənzimləmək bacarığı.

Mini-futbol, böyük futboldan fərqli olaraq, özünəməxsus xüsusiyyətlərinə malikdir - oyun sahəsi daha kiçikdir, bu, hər bir oyunçunun hərəkətliliyini artırır və tez-tez "müdafiə" və "hücum" rollarının funksional tapşırıqlarını qarışdırır. Meydanda əsas qarşılıqlı əlaqə hər komandanın dörd oyunçusu ilə qapıçı arasında olur. Burada rola görə dəqiq bölgü yoxdur və nəticə oyun vəziyyətinin ardıcılığından və başa düşülməsindən (oxumasından) və həm rəqibin oyunçularının, həm də öz oyunçularının hərəkətlərindən asılıdır. Düzgün qurulmuş taktiki sxemlər və elementlərin texniki icrası buna kömək edir və burada nəticənin göstəricisi ardıcılıq və komandaxili qarşılıqlı əlaqədir. Mini-

futbolun xüsusiyyətlərinə həm də hücumdan müdafiə hərəkətlərinə sürətli keçid, bütün oyunçuların meydançaya daxil olması, müdafiə və hücum taktikasında bütün meydan oyunçularına sahib olması, düşmənlə birbaşa təmas və cəld hərəkətlər daxildir.

Komanda oyunu olan mini-futbol daimi qrupdaxili dinamika ilə xarakterizə olunur ki, bu da münaqişələr, liderlik kimi hadisələrlə səciyyələnir və bu, şübhəsiz ki, idmançıların vəziyyətinə təsir göstərir. İdman komandası, üzvlərinin daimi qarşılıqlı əlaqədə, ünsiyyətdə olduğu, funksional, fəaliyyət əlaqələrinin yarandığı, həmçinin emosional və psixoloji fəaliyyətlə sıx əlaqəli olan kiçik qrup növü hesab edilə bilər [72]. Komanda idman növlərində idman nəticələrinə, eləcə də idmançıların psixi vəziyyətinə təsir göstərən mühüm şərtlərdən biri qrup üzvlərinin element kimi çıxış etdiyi qrup quruluşudur, əlaqə forması isə oxşar və fərqlidir. fərdi psixoloji xüsusiyyətlər. Qrupun tərkibində oxşar fərdi psixoloji xüsusiyyətlərə malik idmançılar varsa, qrup strukturu homojen, fərqlər üstünlük təşkil edirsə, heterojen ola bilər. Oyunçuların uyğunluğu komanda işini və effektiv komanda qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirir, yeni məşqlərin sürətlə mənimsənilməsinə kömək edir və rəqabət fəaliyyətinin effektivliyini artırır.

Kiçik bir qrup olaraq, bir idman komandası liderlik fenomeni ilə müəyyən edilən özünütəşkilat prosesləri ilə xarakterizə olunur. Buna görə də biz hökmranlıq, tabeçilik, qarşılıqlı təsir əlaqəsini müşahidə edə bilərik. Komandada lider, "...qrupun sosial-psixoloji təcrübəsini, onun maraqlarını, ehtiyaclarını toplayan və onların həyata keçirilməsinə təşəbbüs göstərən" nüfuzlu yüksək statuslu oyunçudur T.T. Camgarov, V.İ. Romyantsev [57].

Rəhbərin komandaya təsiri, şübhəsiz ki, həm məşqçinin, həm də psixoloqun işində nəzərə alınmalı olan ən mühüm amillərdən biridir, əks halda işin effektivliyi həm məşq prosesində, həm də yarışlarda azala bilər [23].

İdman komandasında bu və ya digər şəkildə həmişə "aktiv" olur - müstəqil "döyüş bölmələri" və "passiv" təşkil edən ən güclü oyunçular - əksər hallarda güclü komandanı xarakterizə edən tələblərə tam cavab verməyən gənc oyunçular tərəfindən təmsil olunur. təşəbbüskar oyunçu. Çox vaxt komanda seçiminin xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirərkən

göstərilir ki, komandanın düzgün seçilməsi onun uğurunun əsasıdır. Komandada bir-birini tamamlayan bu cür insanlar, bacarıqlar, qabiliyyətlər, təcrübə və şəxsi xüsusiyyətlərə malik olmaqla, komanda üzvlərindən hər hansı birinin bacarıq və təcrübəsinin cəmindən bir neçə dəfə çox olan potensial toplana bilər [35].

Nəticə etibarlı ilə idman komandası, komandanın və rəhbərliyin sosial-psixoloji strukturunu müəyyən edən hökmranlıq, tabeçilik və təsirə görə münasibətlərlə səciyyələnir. Komanda lideri təcrübəli, nüfuzlu idmançı, komanda daxilində əlaqələri və qarşılıqlı əlaqələri idarə edən və koordinasiya edən, komandanı məqsədə çatmaq üçün istiqamətləndirən “aktivdir”. Rəhbər və məşqçi birlikdə hərəkət edərsə və lider məşqçinin qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə töhfə verərsə, ən təsirli ola bilər.

Oyun fəaliyyəti fəaliyyət mövzusunda böyük tələblər qoyur, yüksək motor hərəkətliliyi, ani qərarlar tələb edən oyun vəziyyətinin dinamikliyi, bütün oyunçuların hərəkətlərinin dəqiq əlaqələndirilməsi, oyunçular arasında qarşıdurma şəraitində taktiki hərəkətləri dərhal dəyişdirmək qabiliyyəti. digər komandanın. Bütün bunlar birlikdə bizə deməyə imkan verir ki, mini-futbol bir oyun idman növü kimi idmançıdan yüksək səviyyədə fiziki, texniki və taktiki qabiliyyətlərlə yanaşı, psixoloji bacarıqların da inkişafını tələb edir ki, burada psixorequlyasiya bloku xüsusi yer tutur, emosional sabitlik və özünə nəzarət.

1.4. Birinci fəsil üzrə nəticələr

Beləliklə, psixoloji hazırlıq yüksək səviyyəli hakimlərin hazırlanması sistemində zəruri həlqədir. Psixoloji hazırlıq sayəsində yarışlara hazırlaşmaqda səmərəliliyin və onlarda etibarlı çıxışın artırılması üçün zəruri olan hakimlərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin və əqli keyfiyyətlərinin formalaşması və təkmilləşdirilməsi baş verir.

Bu günə qədər həm xarici, həm də yerli idmanın müxtəlif növləri üzrə kifayət qədər çoxlu tədqiqatlar idmanda fərdiləşdirmə probleminə həsr edilmişdir, lakin biz

yüksək ixtisaslı hakimlərin psixoloji hazırlığının fərdiləşdirilməsinin xüsusiyyətlərinə dair xüsusi tədqiqatlara rast gəlməmişik. komanda idmanı. Tədqiqatların əksəriyyəti idman məşqində fizioloji və biomexaniki xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasına aiddir və onların bir çoxu hakimlərin tənzimləmə və özünü tənzimləmə problemini, daha balanssız emosional fonu göstərir. Demək olar ki, hakimlərin hazırlığının fərdiləşdirilməsi ilə bağlı hazırlanmış nəzəri və metodik materialların təqdimatı azdır. Eləcə də hakimlərin məşq texnologiyasının dəyişdirilməsi, hakimlərin potensialının yeni müstəvidə üzə çıxarılmasının yeni yollarının, stress müqavimətini və nəticə etibarilə etibarlılığını artıracaq texnologiyaların tapılması yolu ilə idarəetmə nəticələrinin yaxşılaşdırılması zərurəti.

Psixoloji hazırlıqda hakimlərin idarəetmə etibarlılığına daxil olan emosional sabitlik və stresə davamlılıq kimi hakimlərin keyfiyyətlərinə diqqət yetirmək vacibdir. İdman fəaliyyətinin effektivliyinə təkcə şəxsiyyət xüsusiyyətləri deyil, həm də hər bir hakimin psixi vəziyyəti və bütövlükdə komandanın sosial-psixoloji xüsusiyyətləri təsir göstərir. Psixoloji hazırlıq proqramı fərdin güclü tərəflərinin gücləndirilməsi və yüksək ixtisaslı hakimlərin imkanlarının artırılması üzərində qurulmalıdır. Psixoloji hazırlığın fərdiləşdirilməsinin əsasını psixodinamik xüsusiyyətlər təşkil edir. Psixodinamik xüsusiyyətləri təsvir etmək üçün ən optimalı temperamentin təyin edilməsinə iki yanaşmanın, G. Eysenck və K. Leonhard yanaşmasının birləşməsidir ki, bu da hakimlərin fərdi xüsusiyyətlərini fəaliyyət, emosionallıq, sabitlik, oriyentasiya baxımından struktur olaraq əks etdirməyə imkan verir. Futbol üzrə yüksək ixtisaslı hakimlərin psixoloji hazırlığının mühüm bloku stresə davamlılığın və etibarlılığın artırılmasına kömək edən şüurlu özünü-tənzimləmə sistemidir.

II FƏSİL

ŞƏXSİYYƏTİN FƏRDİ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI

ÜSULLARI

2.1. Diaqnostik tədqiqat metodları toplusunun seçilməsinin əsaslandırılması

Bu tədqiqat yüksək ixtisaslı futbol hakimlərin psixoloji hazırlığının fərdiləşdirilməsi probleminə həsr edilmişdir. Komanda idmanında fəaliyyət bir çox parametrlərlə (qərarların qəbulunun yüksək səmərəliliyi, oyun vəziyyətinin dinamikası və fəaliyyətin dəyişən şərtləri) ilə xarakterizə olunur və özünütənzimləmə sisteminin yüksək səviyyədə inkişafı ilə şərtlənir. İdman komandasının aydın vəzifələri və məqsədləri var, onların həyata keçirilməsinin effektivliyi əsasən idmançının məharəti və hazırlıq səviyyəsi ilə deyil, həm də idmançıların öz şəxsi xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Şəxsi və xarakter xüsusiyyətləri çox vaxt idmanda performansla birbaşa təsir edən çox əhəmiyyətli bir amildir; bu, nəticənin birbaşa qarşılıqlı təsirdən asılı olduğu idmanda xüsusi bir forma alır. Burada hərəkətlərin əlaqələndirilməsi göstəriciləri ön plana çıxır və öz hərəkətlərini digər komanda üzvlərinin hərəkətləri ilə əlaqələndirməyin incəliyi daha aydın şəkildə açılır.

Elit idmanda hakimlərin psixi durumun tədqiqi və optimallaşdırılması problemi həmişə praktiki baxımdan ən vacib, nəzəri baxımdan ən çətin problemlərdən biri olmuşdur. Ən yüksək idman bacarığı emosional sabitlik, həm oyundan əvvəl, həm də oyun zamanı öz psixi vəziyyətini effektiv idarə etmək bacarığı kimi şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Futbol oyunu hakimlər qarşısında yüksək tələblər qoyur, eyni anda bir neçə obyektə qavramaq bacarığı, çətin vaxt məhdudiyyəti altında və rəqibin aktiv müqaviməti ilə qərar qəbul etmək, proqnozlaşdırmaq bacarığı, taktiki hərəkət planını dəyişdirməkdə hərəkətlilik, hücumdan müdafiə hərəkətlərinə və əksinə sürətli keçidə görə. Bütün bu

amillər hakimlərin vəziyyətinə mənfi təsir göstərərək, yüksək səviyyədə psixi gərginliyə, yorğunluğa, hərəkətlərin uyğunsuzluğuna səbəb ola bilər. Bu cür mənfi halları aradan qaldırmaq üçün formalaşmış qabiliyyət hakimlərin zehni sabitliyini və etibarlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırır, həmçinin yarışlardan əvvəl və yarışlar zamanı mənfi halların öhdəsindən səmərəli şəkildə gəlməyə imkan verir. Psixoloji diaqnostikaya dair bütün əsərlər insana kompleks yanaşmanın zəruriliyindən danışır. Bu, şəxsiyyətin qiymətləndirilməsinə və onun fərdi psixi keyfiyyətlərinin inkişafına da aiddir. Kompleks metodologiya təkcə fərdi psixi komponentlər arasındakı əlaqəni müəyyən etməyə deyil, həm də şəxsiyyəti qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir [83]. Tədqiqatımız mürəkkəb xarakter daşdığından, diaqnostik üsullar oyun fəaliyyətinin komponentlərini, qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərini, fəaliyyətə münasibəti və şəxsi amilləri, həmçinin hakimlərin vəziyyətini ən obyektiv şəkildə əks etdirəcək şəkildə seçilmişdir [57, 101, 32]. Buna əsaslanaraq, tədqiqat metodlarına aşağıdakı tələblər qoyulmuşdur: məlumat məzmunu, öyrənilən keyfiyyətlərin ən dəqiq və tam əks olunması, etibarlılıq. Alınan məlumatlar öyrənilən keyfiyyətin faktiki səviyyəsinə mümkün qədər uyğun olmalıdır, prosedür ümumi psixoloji diaqnostika qaydalarına uyğun olmalıdır.

Psixoloji hazırlıq zamanı fərdi şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin, qrupdakı sosial statusun və yaşanan faktiki vəziyyətin məcmusunu nəzərə almaq lazımdır. Şəxsi sferanın diaqnostikası iki metodun kompleksi ilə təmsil olunurdu: Leonhard-Şmişek test sorğusu [46] və xarakter və temperamentin ən aydın xüsusiyyətlərini əhatə etməyə imkan verən G. Eysenck Şəxsiyyət İntervarı (EPI) [91]. Şəxsiyyət və fərdiliyin əsasını təşkil edən Temperament enerji və tənzimləmə potensialına malik olan şəxsiyyət xüsusiyyətidir. Hakimlərin İdmançıların şəxsiyyətinin fərdiliyini mümkün qədər informativ şəkildə üzə çıxarmağa imkan verən temperament xüsusiyyətləridir. K. Leonhard - G. Shmishek-in anketi xarakter vürğularının (nümayişləndirici, pedantik, ilişib qalmış, həyəcanlı) və temperamentin (hipertimik, distimik, narahat-qorxulu, siklotimik, affektiv, emotiv) mövcudluğunu və şiddətini qiymətləndirməyə imkan verir. G. Eysenck testi (EPI) [37] insanda ekstraversiya və introversiyanın şiddətini qiymətləndirməyə, həmçinin

nevrotiklik səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. Bu xüsusiyyətlər, Q.Eysenck baxımından, sinir sisteminin xüsusiyyətləri, eləcə də kortikal aktivləşmə səviyyəsi, həyəcan və inhibə prosesləri ilə əlaqədardır. İntrovertlər daha həssasdırlar (həyəcanlıdırlar) və narahatedici vəziyyətlərdən qaçmağa üstünlük verirlər. Yüksək səviyyəli nevrotiklik stressorlara qarşı həssaslığı göstərə bilər. Dözümlülük nə qədər yüksək olarsa, stressə daha az məruz qalır.

Özünü tənzimləmə qabiliyyəti idmançının etibarlılığını əhəmiyyətli dərəcədə artırdığından və psixoloji hazırlıq sisteminin vacib hissəsi olduğundan, diaqnostikaya tənzimləmə xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üsulları daxil edilmişdir. Yüksək ixtisaslı hakimlərin tənzimləmə sahəsinin fərdi xüsusiyyətlərini qiymətləndirmək üçün V.I. Morosanova və könüllü özünə nəzarət sorğusu (KÖS) A.G. Zverkova və E.V. Aidman [27]. Davranışın özünü tənzimləmə tərzini hakimlərin öz hərəkətlərini planlaşdırma və proqramlaşdırma tərzində, məqsədlərinə çatmaq üçün əhəmiyyətli şərtləri nə dərəcədə nəzərə almağı bacardığından, nəzarət, qiymətləndirmə proseslərinin inkişaf səviyyəsində özünü göstərir, öz hərəkətlərinin korreksiyası, həmçinin müstəqillik, məqsədyönlülük, xarici şəraitdə baş verən dəyişiklikləri nəzərə almaq bacarığı [104, 105]. Ümumi özünü-tənzimləmənin bir hissəsi kimi iradi tənzimləmə müxtəlif vəziyyətlərdə öz davranışına yiyələnmə dərəcəsini, öz hərəkətlərini, vəziyyətlərini və impulslarını şüurlu şəkildə idarə etmək qabiliyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Onun köməyi ilə yalnız özünü idarə etmənin ümumi səviyyəsini deyil, həm də onun struktur komponentlərini müəyyən edə bilərsiniz: əzmkarlıq və özünə nəzarət.

Zehni keyfiyyətlərin səviyyəsinə olan tələblərə, eləcə də daimi məlumat axınının operativ qərarlar, taktiki qərarlarda çoxlu alternativlər və reaksiyaların sürət göstəricilərinin müəyyən edilməsini tələb etdiyinə əsaslanaraq [112], psixomotor testlər diaqnoz qoya bilər. Hakimlərin hazırkı psixi vəziyyətinin xüsusiyyətləri [83]. Psixomotor göstəricilər universal psixodiaqnostik kompleksindən və psixomotor reaksiyaların və şəxsi xüsusiyyətlərin qeydə alınması, həmçinin idmançıların

psixodinamik profilinin qurulması üçün hazırlanmış ixtisaslaşdırılmış proqramından istifadə etməklə öyrənilmişdir.

Oyun sahəsindəki oyun vəziyyəti dinamik şəkildə inkişaf edən daimi qarşılıqlı əlaqə modelidir. Burada xüsusi rolu, emosional sabitliyi və tərəfdaş hissini qoruyarkən, oyun sahəsinin məkanında yaxşı yönümlü olmaqla, oyunun dinamikasını və hər iki rəqibin hərəkətlərini izləməklə, tez və dəqiq qərar qəbul etmək bacarığı oynayır. Hakim ən optimal mövqe seçməklə, taktiki sxem üzrə futbolçunun fəaliyyətində vaxt məhdudiyəti və oyunun dinamikası ilə əlaqədar olaraq, intellektual əməliyyatları psixomotor əməliyyatlarla əvəz edir [111]. Burada təfəkkürün səmərəliliyinə, cavabın sürətinə və dəqiqliyinə və oyun vəziyyətinin qavranılmasının adekvatlığına xüsusi tələblər qoyulur. Sadə bir reaksiyanın göstəricisi idman fəaliyyətlərində kifayət qədər informativdir, çünki o, təkcə hakimlərin, idmançıların sürət qabiliyyətlərini əks etdirmir, həm də funksional vəziyyətin xüsusiyyətlərini xarakterizə edə bilər. Beləliklə, yorğunluq və ya məyusluq vəziyyəti sürətə vaxtın artması istiqamətində təsir göstərə bilər, həyəcan vəziyyəti isə cavab signalının qəbulu və formalaşması vaxtının azalmasına səbəb ola bilər. Psikomotor sferanın diaqnostikası zamanı sadə reaksiya, diferensial reaksiya, hərəkət edən obyektə reaksiya öyrənilmişdir.

Hakimlərin fəaliyyəti özünü komandada reallaşdırsa, komanda idmanında onun effektivliyindən danışa bilərik. “İdmançı-idmançı” sisteminin şəxsiyyətlərarası münasibətlərinin ölçülməsi nəinki komandada effektiv və qeyri-effektiv əlaqələri görməyə, həm də idmançılarla işi fərqli şəkildə təşkil etməyə imkan verir [66, 74, 99, 113]. Şübhəsiz ki, psixoloji sabitliyə təsir edən amil kimi komandada status mövqələrinin və struktur münasibətlərinin öyrənilməsi, bizim nöqtəyi-nəzərimizdən komanda idmanı ilə bağlı tədqiqatlarda prioritetdir. İdman fəaliyyəti üçün informativ göstəricilərdən biri də idman komandasının strukturunun sosiometriya ilə öyrənilməsidir [121]. Məzmunu görə spesifik olan və vahid nəticə üçün əmək tələb edən idman fəaliyyəti üzvləri arasında münasibətlərdə öz izini qoyur və burada təkcə seçim deyil, seçimin motivi mühümdür. Sosiometriya metodu idman fəaliyyətlərində geniş tətbiq

tapmışdır. Sosiometrik metodun banisi J. Morenodur [100]. Metod, müəyyən qrup tapşırıqlarını həll etmək üçün qrup üzvlərinin ən cəlbədicilərini vurğulayaraq, subyektlərin etdikləri seçimlərin təhlilinə əsaslanır. Sosiometriyanın köməyi ilə bir idman komandasında şəxsiyyətlərarası münasibətlərin dinamikası ilə bağlı məlumatlar əldə edilir. İdman komandasının fəaliyyətinin yüksək məsuliyyətini nəzərə alaraq V. Paranosic və L.Lazareviç sosiometrik tədqiqatda mənfi seçimlərin aşkar edilməsini arzuolunmaz hesab edirlər [116]. Tədqiqat zamanı biz bu fikrə sadıq qaldıq. Bununla bağlı yalnız müsbət sosiometrik status hesablanıb. Onun müəyyən edilməsinin mümkünlüyünü E.S. Kuzmin və V.E. Semenov [100]. Qrup inteqrasiyası və birləşmə dərəcəsi, nəticələri beş səviyyəyə (yüksək, orta səviyyədən yuxarı, orta, orta səviyyədən aşağı, aşağı) paylamaqla nəticələrə daha differensial yanaşmaya imkan verən Dənizkənarı qrup birləşmə üsulu ilə müəyyən edilmişdir. Sualların özlərinin təhlili komandaya nəyin uyğun olmadığını müəyyən etməyə imkan verir.

2.2. Formativ tədqiqatın təşkili

Mövsüm ərzində hakimlərin vəziyyətinin diaqnostikasını aparmaq üçün A.T.-nin təklif etdiyi müşahidə xəritəsi əsasında dəyişdirilmiş “Yarışda hakimlər üçün müşahidə xəritəsindən” istifadə etdik. Puni [49]. Kart üç əsas blokda hakimlərin qiymətləndirilməsini təklif edir: oyun məqsədlərini yerinə yetirmək üçün sabitlik, maneələri dəf etməkdə enerji və fəaliyyət, performans (Əlavə A). M.Lüşerin [88] səkkiz rəngli testindən də istifadə edilmişdir ki, bu da rəng qavrayışını əlaqəli psixoloji və fizioloji proses kimi tədqiq etməyə imkan verir. Subyektin vegetativ-emosional vəziyyətini xarakterizə edən əsas dörd rəngin sıralarının cəminin balansından istifadə edərək, psixo-vegetativ fəaliyyət əmsalını (CPVA) qiymətləndirmək mümkündür. Metodologiya "Qarşıdan gələn müsabiqəyə münasibət" Yu.L. Xanina [119] idmançıların rəqabətə münasibətinin dörd komponentini müəyyən edir: özünə inam, rəqiblərin

imkanlarının dərk edilməsi, yarışın əhəmiyyəti və başqaları tərəfindən onların imkanlarının subyektiv qiymətləndirilməsi.

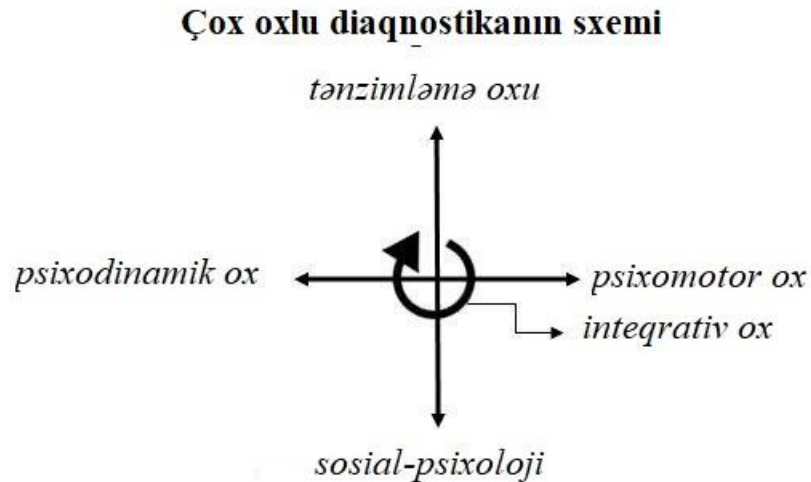
Tədqiqat SPSS 10.0 for Windows program paketindən istifadə etməklə riyazi statistikanın standart üsulları ilə işlənmiş faktiki materiallara əsaslanırdı. Təcrübələrin formalaşdırılması və müəyyən edilməsi zamanı orta qiymətin, standart kənarlaşmanın və fərqlərin etibarlılığının hesablanması ilə statistik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

Eksperimental qrupun orta qrup göstəricilərinin müsbət dinamikası həmişə formativ eksperimentin effektivliyinə sübut ola bilmədiyi üçün göstəricilərin müsbət dinamikası ilkin olaraq aşağı səviyyəli şəxslərin nəticələrinin kəskin yaxşılaşması hesabına baş verə bilər. Buna görə də, biz formativ eksperimentdə psixomotor göstəricilərin və özünü-tənzimləmə şkalalarının göstəricilərinin və səviyyələrinin fərdi dinamikasının təhlilindən istifadə etdik. Nəzarət və eksperimental qruplar arasındakı fərqlərin əhəmiyyətini qiymətləndirmək, sıfır fərziyyəni təsdiqləmək və ya təkzib etmək üçün Mann-Whitney və Fisher.

İdman fəaliyyəti şəraitində fəaliyyət göstərən şəxsiyyət yüksək nailiyyətlərə səbəb olan unikal xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur, buna görə də idmanda diaqnoz qoyarkən metodların seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. N.D nöqtəyi-nəzərindən. Levitov [83], həm şəxsiyyətin inteqral strukturunu, həm də fərdi funksiyaları diaqnoz etmək mümkündür. K.K. Platonov [110] diaqnostikada üç mərhələ təklif edir: fəaliyyətin səciyyələndirilməsi, şəxsiyyətin öyrənilməsi və onun fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə müqayisəsi, fərdin kompensasiya imkanlarının müqayisəsi və müəyyənləşdirilməsi əsasında nəticənin yazılması [22, 24]. Həmçinin, diaqnostikadan sonra zəruri bir addım tədqiq olunan prosesləri proqnozlaşdırmaq üçün metodların inkişafıdır.

Buna görə də diaqnostika üsulları elə seçilməlidir ki, oyun fəaliyyətinin komponentlərini, idmançının vəziyyətini, qarşılıqlı əlaqələrin xüsusiyyətlərini, fəaliyyətə münasibəti və şəxsi amilləri ən obyektiv şəkildə əks etdirsin [31, 37]. Bu, təkcə fərdi psixi komponentlər arasındakı əlaqəni müəyyən etməyə deyil, həm də insanın fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinə hərtərəfli qiymət verməyə imkan verəcəkdir [12].

İdman fəaliyyətində diaqnostikanın istiqamətlərinin çoxölçülülüyünü nəzərə alaraq və idmançının şəxsiyyətinin fərdi xüsusiyyətlərini ən tam şəkildə üzə çıxaran nəticələrin əldə edilməsi zərurəti nəzərə alınmaqla və onun çox vaxtını almadan diaqnostika sistemi təklif olunur. koordinat sistemi. Şəkil 2.1-də göstərilən diaqram diaqnostik prosesin vizual modelidir.

Şək. 2.1. Çox oxlu diaqnostika sxemi

1. Diaqnostikanın birinci oxu tənzimləyicidir

Diaqnostikanın birinci blokunun məqsədi özünü tənzimləmə və özünü idarə etmə sahəsinin və emosional vəziyyətin inkişafını qiymətləndirməkdir.

2. Diaqnozun ikinci oxu psixomotordur

Diaqnostikanın ikinci blokunun məqsədi psixomotor göstəricilərin öyrənilməsidir.

Oyun fəaliyyətinin məkanı daimi dinamikada, oyunçuların meydança ətrafında hərəkətdə, yüksək səviyyədə gərginlikdədir. Vaxt məhdudluğu, böyük informasiya axını, yüksək temp və daim dəyişən stimulyasiya sayı, bütün bunlar idmançı-oyunçunun idrak qabiliyyətinə ciddi tələblər qoyur [65, 111]. İdman oyunlarında taktiki qərarlar yalnız problemlə vəziyyətin müəyyən edilməsi deyil, həm də onun çevrilməsi və həyata

keçirilməsi üçün zehni və praktiki motor əməliyyatlarının bütöv bir sistemidir. Fəaliyyətin motor komponenti idrak əməliyyatlarına daxildir, lakin işə salınma anı və nəticəsi hələ də hərəkətdir [111].

Psixomotor reaksiyalar idmançının yarışa hazırlığının mühüm göstəricisidir və həmçinin sinir sisteminin xüsusiyyətlərini və idmançının funksional vəziyyətini xarakterizə edə bilər [31].

3. Diaqnozun üçüncü oxu sosial-psixolojidir

Bu blokun məqsədi qrupdakı statusu və mövqeyini, oyunçunun psixoloji rahatlığını və məmnunluğunu müəyyən etməkdir.

Komanda idman növləri, döyüş sənətlərində olduğu kimi, yalnız konkret rəqibə qarşı çıxmaqla deyil, həm də partnyora kömək etmək bacarığının yetişdirilməsi ilə xarakterizə olunur, belə birləşmə yalnız idman oyunlarını fərqləndirir [33, 50]. Şübhəsiz ki, psixoloji sabitliyə təsir edən amil kimi komandada status mövqələrinin və struktur əlaqələrinin öyrənilməsi komanda idman növləri üzrə tədqiqatlarda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qrup dinamikasında mühüm amil hər bir idmançı üçün birlik və komandanın cəlbədiciliyinin göstəricisidir.

4. Diaqnozun dördüncü oxu psixodinamikdir

Diaqnostikanın dördüncü blokunun məqsədi temperamentin xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir.

Hakimlərin fərdiliyi psixi fəaliyyətin dinamikasının şəxsi xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Psixodinamik xüsusiyyətlər sinir sisteminin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq, idman növünün seçimindən tutmuş işə başlamazdan əvvəlki vəziyyətlərin xüsusiyyətlərinə qədər kifayət qədər geniş xüsusiyyətləri müəyyən edə bilər [3]. Öz növbəsində, şəxsi xüsusiyyətlər, xarakter və fərdilik psixodinamik xüsusiyyətlərə əsaslanır. Rəqabətli mübarizə şəraitində fəaliyyətin ekstremal xarakteri idmançının şəxsiyyətinə müsbət və mənfi təsir göstərə bilər. B.A. Vyatkin [40], bu təsirin idmançıların narahatlıq, emosional sabitlik, impulsivlik və sərtlik kimi fərdi xüsusiyyətlərindən asılılığı var. Müəllif temperamentin xassələri arasında müəyyən

əlaqələrin mövcudluğunu qeyd edir ki, bu da rəqabət stresinin idmançılara mənfi təsirinə qarşı çıxmağı müəyyən edə bilər. Bu əlaqələrin xüsusiyyətləri fəaliyyətin xarakteri ilə müəyyən edilir.

5. Beşinci ox - integrativ

Məqsəd ümumi bir nəticə çıxarmaqdır:

- şəxsiyyət tipinin müəyyən edilməsi;
- psixoloji sabitliyin azalması vəziyyətinin müəyyən edilməsi;
- müəyyən bir zamanda, müəyyən bir hakim üçün optimal psixoloji texnikanın seçilməsi.

Təklif olunan metodların "bataryasının" tətbiqi yalnız yüksək ixtisaslı hakimlərin psixoloji resurslarını (şəxsi və psixomotor sferanın xüsusiyyətləri, özünütənzimləmə, münasibətlərin xüsusiyyətləri) qiymətləndirməyə deyil, həm də tənzimləmə mexanizmlərinin rolunu müəyyən etməyə imkan verir. idman fəaliyyətlərində. Həm də şüurlu özünütənzimləmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və hakimlərin vəziyyətlərinin daha bacarıqlı vəziyyətə çevrilməsi üçün düzgün iş qurmaq, idman fəaliyyətinin effektivliyini və prosesini müəyyən edəcək hakimlərin fərdi xüsusiyyətlərini daha çox üzə çıxarmaq. operativ qərarlar qəbul etmək. Hər bir növ ekstremal vəziyyətlərə öz reaksiya yolları, idman fəaliyyəti zamanı mənfi təsirləri aradan qaldırmaq üçün öz münasibətləri ilə xarakterizə olunur. Bu təzahürlərin kompleksi bir hakimlərin fərdi profilini təşkil edir, burada gələcək işləri müəyyən edən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin ən bariz xarakterik təzahürləri qeyd olunur.

III FƏSİL

HAKİMLƏRİN PSIXOLOJİ HAZIRLIQLARINI ŞƏRTLƏNDİRƏN TƏDQIQAT NƏTİCƏLƏRİ

3.1. Futbol hakimlərinin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin nəticələri

Hakimliyin problemlərinə dair ədəbiyyatın təhlili göstərdi ki, futbolun və bütövlükdə idmanın inkişafında hakimliyin rolu və əhəmiyyəti kifayət qədər dolğun şəkildə əks olunub. Bununla belə, hakimlik fəaliyyətinin elmi təminatı problemlərini həll edən tədqiqatçıların əsas diqqəti nəzəri və fiziki hazırlığa yönəlmiş, onun psixoloji aspekti praktiki olaraq öyrənilməmişdir. İdman oyunlarında hakimlik hakimlik vəzifələrini yerinə yetirmək sayılır. Hakim idarə edən, rəy bildirən, qiymət verən şəxsdir (Ojoqov S.İ., 1986). İdmanda hakimlik dedikdə, hakimin oyunçular və məşqçilərlə aktiv qarşılıqlı əlaqəsi başa düşülməlidir, bu zaman hakim oyun qaydalarına riayət olunmasına nəzarət edir və yaranan mübahisələri həll edir. İstənilən peşə fəaliyyətinin sistem formalaşdıran xüsusiyyəti onun uğurudur. Fəaliyyətin uğuru peşəkarın fəaliyyətinin qiymətləndirilməsidir, onu həm özü, həm də onun peşəkar mühiti müəyyən edir. Elmi-metodiki ədəbiyyatın nəzəri təhlili göstərdi ki, hakimliyin uğurunun əlamətləri bunlardır: effektiv səhvlərin olmaması, obyektivlik, inam, prinsipiallıq, ardıcılıq, səlahiyyət, dözümlülük və hərəkətlərin vaxtında olması.

Futbolda hakimliyin xüsusiyyətləri hakimin şəxsiyyətinə müəyyən tələblər irəli sürür. Hakim şəxsiyyətinin peşəkar əhəmiyyətli kimi təsnif edilə bilən keyfiyyətlərinin siyahısının müəyyən edilməsi problemi hələ də həll edilməmişdir. Elmi-metodiki ədəbiyyatda praktiki olaraq belə məlumatlar yoxdur və müxtəlif müəlliflər müxtəlif fərziyələr irəli sürürlər. Güman etmək olar ki, temperament, intellekt və könüllü özünütənzimləmə xüsusiyyətləri hakimlik fəaliyyətinin uğuruna ən güclü təsir göstərməlidir, çünki bu şəxsiyyət xüsusiyyətləri ən sabitdir. Humanist psixologiya

baxımından tək cə fəaliyyətin nəticəsi deyil, həm də onu həyata keçirən mütəxəssisin yaşadığı subyektiv rifah hissi vacibdir. Bu aspektdə ən çox məlumat verən arbitrin peşə fəaliyyətinə münasibətinin öyrənilməsidir. Münasibət – insanın qiymətləndirici və seçici reaksiyalarının, obyektin emosional cəlbədiciliyinin fərdi ayrılmaz sistemidir. Hakimlik fəaliyyətinə münasibət ehtiyac, fəallıq və məmnunluq göstəriciləri baxımından öyrənilməlidir (Nikolayev A.N., 2000). Qeyd etmək lazımdır ki, peşəkar fəaliyyətə münasibət onun uğurunun amillərindən biri sayıla bilər. Bu baxımdan, hakimlərin öz peşə fəaliyyətlərinə münasibətinin psixoloji şərtlənmələrinin öyrənilməsi vacibdir.

Əldə edilmiş məlumatlar əsasında hazırlanmış elmi-metodik tövsiyələr futbol hakimləri məktəblərində hazırlığın ilkin mərhələsində ən bacarıqlı və perspektivli hakimləri müəyyən etməyə imkan verəcək.

Hakimlik fəaliyyətinin psixoloji şərtlənməsinin eksperimental tədqiqatının nəticələri. Müxtəlif peşəkarlıq səviyyələrinə malik futbol hakimlərinin şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri müəyyən edilib.

Temperamentin xüsusiyyətlərinin tədqiqi (cədvəl 3.1.) göstərdi ki, bütün futbol hakimləri əməliyyatların yüksək psixomotor sürətində özünü göstərən yüksək subyektiv reaksiya dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Temperament xassələrinin dəyişmə əmsallarının təhlili göstərir ki, təzahür dəyişkənliyinin ən aşağı göstəriciləri reaksiyanın ümumi sürəti, reaksiya subyektinin sürəti, ümumi ergiklik, ən yüksək isə ümumi xassələri üçün xarakterikdir, obyektiv və sosial emosionallıq, eləcə də sosial plastiklik üçün. Aşağı dəyişkənlik göstəriciləri ilə xarakterizə olunan xassələrin təzahürü meylləri kifayət qədər aydındır. Əksinə, yüksək variasiya əmsalları ilə temperamentın xüsusiyyətlərinin təzahüründə vahid tendensiya yoxdur.

Peşəkar hakimlər arasında temperament xassələrinin arifmetik orta göstəricilərinin təhlili göstərir ki, onlar subyekt ergik və subyektiv reaksiya sürətinin yüksək şiddəti, orta - ümumi və sosial ergik, ümumi, mövzu və sosial plastiklik, ümumi və sosial temp, ümumi, mövzu və sosial emosionallıq ilə xarakterizə olunur.

Yüksək peşəkarlıq səviyyəsi ilə seçilən hakimlər arasında ən aşağı variasiya əmsalları temperamentin ümumi və subyektiv ergik xüsusiyyətlərinə, habelə ümumi və subyektiv reaksiya sürətinə görə qeyd edilmişdir. Nəticə etibarilə, peşəkar arbitrlərə xas olan sadalanan xassələrin məhz bu ciddiliyidir. Ən yüksək variasiya əmsalları sosial plastiklik, ümumi, obyektiv və sosial emosionallıq xüsusiyyətlərinə görə qeyd edilmişdir.

Cədvəl 3.1.

Müxtəlif peşəkar səviyyəli hakimlər arasında temperament xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin nəticələri

Temperamentin xüsusiyyətləri	A qrupu		B qrupu		t	P≤
	X±S	V	X±S	V		
Egiklik ü	17,9±0,62	19,1	15,2±0,63	22,6	3,05	0,01
Ergiklik o	9,7±0,36	20,5	7,9±0,48	33,8	3,02	0,01
Ergiklik s	8,2±0,40	27,0	7,3±0,41	31,1	1,49	-
Plastiklik ü	12,6±0,58	25,6	12,1±0,74	33,8	0,53	-
Plastiklik o	8,0±0,37	25,9	7,5±0,52	37,8	0,78	-
Plastiklik s	4,6±0,37	44,8	4,6±0,47	56,7	0	-
Reaksiyanın tempi ü	17,3±0,49	15,6	15,8±0,56	19,5	2,09	0,05
Reaksiyanın tempi o	9,7±0,30	17,3	9,5±0,39	22,8	0,53	-
Reaksiyanın tempi s	7,6±0,46	33,5	6,3±0,39	33,8	2,14	0,05
Emosionallıq ü	10,2±0,93	50,6	11,3±0,67	32,4	0,99	-
Emosionallıq o	5,9±0,58	54,7	6,0±0,45	41,5	0,18	-
Emosionallıq s	4,3±0,43	55,4	5,3±0,38	39,8	0,60	-

Qeyd: A qrupu - yüksək ixtisaslı hakimlər (n = 30), B qrupu - peşəkar inkişafda dayanmış hakimlər (n = 30). İzahat: X - arifmetik orta (balla), S - standart sapma. V - dəyişmə əmsalı (%), t - Styudent əmsalı, P - əhəmiyyətlik səviyyəsi (bundan sonra); ü - ümumi, o - obyektiv, s - sosial.

Peşəkarlıq səviyyəsi aşağı olan hakimlərdə temperament xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin nəticələrinin təhlili göstərir ki, onlara reaksiyanın subyektiv sürətinin yüksək təzahürü, ümumi, subyektiv və sosial ergik, ümumi, obyektiv və sosial

plastikliyin orta şiddəti, ümumi və sosial temp, ümumi, obyektiv və sosial emosionallıq ilə xarakterikdir.

Peşəkar yüksəlişində dayanmış hakimlər ümumi ergiklik, ümumi və subyektiv reaksiya sürəti, obyektiv və sosial plastikliyin yüksək dəyişkənliyi, obyektiv və sosial emosionallıq kimi xüsusiyyətlərin təzahüründə aşağı dəyişkənliyi ilə fərqlənirlər.

Yüksək ixtisaslı hakimlər obyektiv və ümumi çevikliyin, habelə sosial və ümumi reaksiya sürətinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksək təzahürü ilə fərqlənirlər. Sadalanan keyfiyyətlərin şiddət səviyyəsi peşəkar bacarıq dərəcəsini müəyyənləşdirir.

Dəyişiklik əmsallarının müqayisəli təhlili göstərir ki, onlar peşəkarlıq səviyyəsi aşağı olan hakimlər arasında daha yüksəkdir ki, bu da onların təzahürü üçün vahid meylin olmadığını göstərir. Bununla belə, peşəkar hakimlər arasında bir sıra xüsusiyyətlər də son dərəcə dəyişkəndir.

3.2. Hakimlərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin göstəriciləri ilə onların fəaliyyətinin uğurları arasında əlaqənin xüsusiyyətləri

İntellektin tədqiqi göstərdi ki, bütün futbol hakimləri üçün onun yüksək səviyyədə inkişafı xarakterikdir (cədvəl 3.2.). Hakimlər həm də güclü ümumi şüur və konsentrasiyaya malikdirlər. Hakimlərin intellekt göstəriciləri onların təzahürünün aşağı dəyişkənliyi ilə xarakterizə olunur.

Peşəkar hakimlər üçün yüksək dərəcədə ümumi şüur, diqqətin cəmləşməsi, ümumiləşdirmə, anlayışlar arasında əlaqə yaratmaq, məntiqi qanunauyğunluqları tapmaq bacarığı xarakterikdir. Yüksək peşəkarlıq səviyyəsi ilə fərqlənən hakimlər üçün intellektin ümumi göstəricisində, eləcə də məntiqi qanunauyğunluqları tapmaq bacarığında ən aşağı variasiya əmsalları ləğv edilib.

Müxtəlif səviyyəli peşəkar səviyyəli hakimlər arasında intellektin öyrənilməsinin
nəticələri

İntellektin əlamətləri	A qrupu		B qrupu		t	P≤
	X±S	V	X±S	V		
Maarifləndirmə səviyyəsi	15,9±0,30	10,4	14,3±0,33	12,8	3,41	0,001
Ümumiləşdirmə bacarığı	15,0±0,37	13,4	12,0±0,34	15,5	5,86	0,001
Diqqətin konsentrasiyası	14,8±0,30	11,2	14,5±0,39	14,9	0,60	-
Əlaqələr yaratmaq qabiliyyəti	14,7±0,30	11,2	11,9±0,42	19,2	5,44	0,001
Qaydaları tapmaq bacarığı	14,5±0,24	9,0	11,9±0,36	16,7	5,91	0,001
İntellektin ümumi qiyməti	74,9±0,69	5,0	64,6±1,60	13,6	5,80	0,001

Aşağı peşəkarlıq səviyyəsinə malik hakimlər arasında intellektin tədqiqi göstərir ki, onlar yüksək ümumi məlumatlılıq və diqqətin cəmləşməsi, ümumiləşdirmə, anlayışlar arasında məntiqi əlaqələr qurmaq və nümunələr tapmaq qabiliyyətinin orta dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Peşəkar inkişafını dayandıran hakimlər zəkanın təzahüründə və onun fərdi xüsusiyyətlərində aşağı dəyişkənliklə fərqlənirlər: diqqətin konsentrasiyası və ümumi məlumatlılıqla.

Müəyyən edilmişdir ki, yüksək kvalifikasiyalı hakimlər əhəmiyyətli dərəcədə yüksək məlumatlılıq göstəriciləri, həmçinin ümumiləşdirmə, məntiqi əlaqələr qurmaq və qanunauyğunluqlar tapmaq bacarığı ilə seçilirlər ($p < 0,001$). Sadalanan intellekt əlamətləri hakimlərin peşəkarlıq səviyyəsini müəyyən edir. Dəyişiklik əmsallarının müqayisəli təhlili göstərir ki, onlar yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik hakimlər arasında aşağıdırlar ki, bu da onların təzahürlərində vahid tendensiyanın mövcudluğundan xəbər verir.

İradi keyfiyyətlərin tədqiqi nəticəsində məlum olmuşdur ki, bütün futbol hakimləri həm ciddilik, həm də ümumiləşdirmə baxımından məqsədyönlülüyn yüksək inkişaf səviyyəsi, o cümlədən cəsarət və qətiyyətlə xarakterizə olunur (cədvəl 3.3.). İradi keyfiyyətlərin variyasiya əmsallarının təhlili göstərir ki, bütün tədqiq olunan göstəricilər onların təzahürünün aşağı dəyişkənliyi ilə xarakterizə olunur.

Cədvəl 3.3.

Müxtəlif səviyyəli peşəkar kvalifikasiyalı hakimlər arasında iradi keyfiyyətlərin öyrənilməsinin nəticələri

İntellektin əlamətləri	A qrupu		B qrupu		t	P≤
	X±S	V	X±S	V		
Məqsədyönlülük kc	32,8±0,52	8,7	31,9±0,38	6,7	1,28	-
Məqsədyönlülük ü	31,5±0,52	9,1	30,9±0,40	7,2	0,96	-
Qətiyyət kc	34,0±0,39	6,3	30,9±0,59	10,5	4,30	0,001
Qətiyyət u	33,2±0,41	6,9	30,6±0,51	9,1	4,01	0,001
Sərbəstlik kc	33,3±0,23	3,8	28,7±0,71	13,6	6,13	0,001
Sərbəstlik u	33,1±0,26	4,3	28,7±0,62	12,0	6,52	0,001
Möhkəmlik kc	31,4±0,41	7,3	29,6±0,46	8,6	2,99	0,01
Möhkəmlik u	30,2±0,40	7,4	29,0±0,56	10,6	1,83	-
İnadkarlıq kc	29,1±0,41	7,3	29,8±0,45	8,2	1,86	-
İnadkarlıq u	30,2±0,45	8,2	29,4±0,54	10,4	1,18	-

Qeyd: kc - keyfiyyətin ciddiliyi; ü - onun ümumiləşdirilməsi

Peşəkar hakimlər ciddilik və ümumiləşdirmə baxımından məqsədyönlülük, cəsarət və qətiyyətlilik, müstəqillik və təşəbbüskarlıq, dözümlülük və özünü idarə etmə qabiliyyətinin yüksək inkişaf səviyyəsi ilə, habelə ümumiləşdirmə və ümumiləşdirmə baxımından əzmkarlıq və əzmkarlığın yüksək inkişafı ilə xarakterizə olunur və şiddət baxımından əzmkarlıq və onun orta inkişaf səviyyəsi. Yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik hakimlər arasında ən aşağı variyasiya əmsalları sərtlik və ümumiləşdirmə baxımından müstəqillik və təşəbbüskarlıq, qətiyyət və cəsarət kimi iradi keyfiyyətlərə

görə qeyd olunub. Qalan göstəricilər üçün də aşağı dəyişmə əmsalları (10%-dən çox olmayan) əldə edilmişdir ki, bu da onların bu kateqoriyalı hakimlər üçün xarakterik olduğunu göstərir.

Peşəkarlıq səviyyəsi aşağı olan hakimlər ifadə və ümumiləşdirmə baxımından məqsədyönlülük, cəsarət və qətiyyətliliyin yüksək inkişaf səviyyəsi, habelə təşəbbüskarlıq və müstəqillik, dözümlülük və özünə nəzarət, əzmkarlıq və əzmkarlığın inkişafının orta səviyyəsi ilə həm ciddilik, həm də ümumiləşdirmə xarakterizə olunur. Peşəkar inkişafını dayandıran hakimlər bütün iradi keyfiyyətlərin təzahüründə aşağı dəyişkənlik, lakin xüsusilə ciddilik və ümumiləşdirmə baxımından məqsədyönlülüklə fərqlənirlər.

Yüksək ixtisaslı hakimlər ciddilik və ümumiləşdirmə parametrləri ($p < 0,001$), özünə nəzarət və dözümlülüyn şiddəti ($p < 0,01$) baxımından müstəqillik və təşəbbüskarlıq, qətiyyət və cəsarətin əhəmiyyətli dərəcədə yüksək inkişafı ilə seçilir, hansılar ki, arbitrlərin peşəkar inkişafı prosesində mühüm rol oynayır. Variasiya əmsallarının müqayisəli təhlili göstərir ki, onlar yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik hakimlər arasında aşağıdırlar ki, bu da onların təzahürünün daha aydın tendensiyasından xəbər verir.

Hakimlərin şəxsiyyət xüsusiyyətləri arasında əlaqənin strukturu da hakimlərin ixtisas səviyyəsindən asılı olaraq fərqlənir. Hakimlərin şəxsiyyət xüsusiyyətləri arasında əlaqənin strukturu da hakimlərin ixtisas səviyyəsindən asılı olaraq fərqlənir. Yüksək ixtisaslı hakimlər arasında 43 əhəmiyyətli korrelyasiya aşkar edilmişdir (9-u - $p \leq 0,001$; 10-u $p \leq 0,01$; 24-ü $p \leq 0,05$ olduqda) - peşəkar inkişafda dayanan hakimlərdə, 21 əhəmiyyətli korrelyasiya müəyyən edilmişdir (7-si - $p \leq 0,001$; 4-ü $p \leq 0,01$; 10-u $p \leq 0,05$ olduqda).

Əlaqələrin ümumi sayı və onların yaxınlıq dərəcəsi yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik hakimlər arasında şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin daha yüksək dərəcədə inteqrasiyası haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir.

Hakimlərin peşə fəaliyyətinə münasibəti öyrənilib.

Hakimlərin hakimliyə münasibətinin tədqiqi göstərdi ki, bütün futbol hakimləri hakimliyə yüksək tələbat və onda fəallıq ilə xarakterizə olunur, eləcə də orta məmnunluq (cədvəl 3.4.).

Yüksək ixtisaslı hakimlər yüksək tələbat səviyyəsi və ona olan fəallıq, habelə peşəkar fəaliyyətindən orta səviyyədə məmnunluq səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik hakimlər münasibətin bütün göstəricilərinin aşağı dəyişmə əmsallarını, xüsusən də hakimlikdən və ondakı fəaliyyətdən məmnunluqlarını nümayiş etdirdilər. Bu hakimlər nümunəsi üçün hər bir münasibət göstəricisinin şiddətinin orta diapazonu müəyyən edilmişdir: ehtiyac ($20,8 \pm 1,6$), aktivlik ($14,9 \pm 0,9$), məmnunluq ($47,3 \pm 1,6$), münasibətin inteqral göstəricisi ($27,8 \pm 0,9$).

Cədvəl 3.4.

Müxtəlif səviyyəli peşəkar səviyyəli arbitrlər arasında hakimliyə münasibət

Münasibətin göstəriciləri	A qrupu		B qrupu		t	P≤
	X±S	V	X±S	V		
Tələbat	20,8±0,58	15,3	13,6±0,54	21,8	9,14	0,001
Fəallıq	14,9±0,32	11,7	17,7±1,05	32,7	2,52	0,05
Məmnunluq	47,3±0,57	6,6	28,1±1,46	28,6	12,15	0,001
Ümumi qiymət	27,8±0,31	6,2	20±0,67	18,5	10,43	0,001

Qeyd: 0 - göstəricinin maksimum şiddəti, 100 - minimum şiddət.

Dəyişiklik əmsallarının təhlili göstərir ki, aşağı ixtisasa malik hakimlərin əksəriyyəti bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün kifayət qədər yüksək tələbatla səciyyələnir, halbuki aktivlik fəaliyyətində dəyişkənlik mövcuddur. Hakimlər seçimi üçün hər bir münasibət göstəricisinin orta ciddilik diapazonu müəyyən edilmişdir: ehtiyac ($13,6 \pm 1,5$), aktivlik ($17,7 \pm 2,9$), məmnunluq ($28,1 \pm 4$), münasibətin inteqral göstəricisi ($20 \pm 1,8$). Müəyyən edilib ki, yüksək ixtisaslı hakimlər öz fəaliyyətlərində xeyli yüksək fəallıq, hakim fəaliyyətinə ehtiyacın az olması və ondan məmnunluq hissi

ilə seçilir. Daha aşağı ehtiyac və məmnunluğun paradoksal faktı peşəkar matçların hakimliyini müşayiət edən stimulların və mənfi amillərin sayının artması ilə əlaqələndirilir.

3.3. Şəxsi xüsusiyyətlərinin göstəriciləri ilə hakim fəaliyyətinə münasibət arasındakı əlaqənin xüsusiyyətləri

Dəyişiklik əmsallarının müqayisəli təhlili göstərir ki, onlar yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik hakimlər arasında aşağıdırlar ki, bu da onların təzahürlərində vahid tendensiyanın mövcudluğundan xəbər verir.

Futbol hakimləri arasında peşəkar fəaliyyətin uğur göstəriciləri öyrənilmişdir (cədvəl 3.5.).

Müxtəlif bacarıq səviyyələrinə malik hakimlər üçün müvəffəqiyyət göstəricilərinin ifadəliliyinin normativ səviyyələri hesablanmışdır. Müəyyən edilmişdir ki, yüksək ixtisaslı hakimlər aşağıdakı müvəffəqiyyət əlamətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə yüksək ciddiliyi ilə seçilir: obyektivlik, nüfuz, prinsiplilik, hərəkətlərin vaxtında aparılması ardıcılığı.

Beləliklə, hakimlərin peşəkarlığının artırılması prosesində fəaliyyətin bu konkret aspektlərinin yüksək səviyyədə əhəmiyyəti barədə nəticə çıxarmaq olar. Yüksək peşəkarlıq səviyyəsi ilə seçilən hakimlər arasında ən aşağı variasiya əmsalları prinsiplərə sadıqlıq və obyektivlik, ən yüksək isə hərəkət ardıcılığı kimi uğur əlamətlərində qeyd olunub.

Cədvəl 3.5.

Müxtəlif səviyyəli peşəkar arbitrlər arasında hakimliyin uğurunun öyrənilməsinin nəticələri

Fəaliyyətin uğur əlamətləri	A qrupu		B qrupu		t	P≤
	X±S	V	X±S	V		
Obyektivlik	291±2,05	3,9	235±6,44	5	8,35	0,001

Cədvəl 3.5-in ardı

Arxaynlıq	236±2,92	6,8	227±4,41	10,6	1,73	-
Prinsipiallıq	211±1,32	3,4	172±4,19	13,4	8,88	0,001
Adıcılıq	163±3,45	11,6	148±2,41	8,9	3,58	0,001
Nüfuz	134±1,01	4,1	116±2,92	13,8	5,82	0,001
Tolerantlıq	103±1,32	7,0	106±1,12	5,8	1,71	-
Vaxtında verilən reaskiya	81±0,65	4,3	79±0,80	5,6	2,26	0,05
Komissiyanın qiyməti	8,58±0,04	2,6	8,43±0,07	4,6	1,76	-
Balların ümumi cəmi	1219±7,00	3,1	1083±14,65	7,0	8,46	0,001
Ekspertlərin qiymətləndirməsi	8,42±0,04	2,4	7,68±0,08	5,7	8,44	0,001

Peşəkar yüksəlişində dayanan hakimlər, hərəkətlərin obyektivliyi və vaxtında olması kimi əlamətlərin təzahüründə aşağı dəyişkənlik və səlahiyyətlərin yüksək dəyişkənliyi ilə fərqlənirlər. Dəyişiklik əmsallarının müqayisəli təhlili göstərir ki, onlar peşəkarlıq səviyyəsi aşağı olan hakimlər arasında daha yüksəkdir ki, bu da onların təzahürlərində daha az nəzərə çarpan ümumi tendensiyadan və hakimlərin peşəkar hazırlığının müxtəlif səviyyələrindən xəbər verir.

Müvəffəqiyyət əlamətlərinin qarşılıqlı əlaqəsi: obyektivlik, inam, hakimlik fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş qiymətləndirilməsi ilə səlahiyyət əldə edilmişdir ki, bu da onların yüksək səviyyəli fəaliyyəti prosesində yüksək əhəmiyyətini göstərir.

Müvəffəqiyyət əlaməti kimi öyrənilən tolerantlığın digər əlamətlərlə deyil, ekspertlərin və yoxlama komissiyalarının ümumi qiymətləndirmələri ilə əlaqəli olduğu ortaya çıxdı. Bu o deməkdir ki, o, öyrənilən müvəffəqiyyət əlamətlərinin siyahısına səhvən daxil edilib.

Şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin və hakimlik fəaliyyətinə münasibətin onun həyata keçirilməsinin uğuruna təsiri müəyyən edilmişdir.

Şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə hakimlik fəaliyyətinin uğuru arasında əlaqənin qurulması nəticəsində məlum olmuşdur ki, hakimlik uğurunun əlamətlərindən hər biri hakimlərin şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə bağlıdır.

Hakimlərin fəaliyyətinin ümumi uğurunu müəyyən edən peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərə aşağıdakılar daxildir: iradi keyfiyyətlər - qətiyyət və cəsarət, müstəqillik və təşəbbüskarlıq, temperamentin xüsusiyyətləri, subyektiv reaksiya dərəcəsi və zəkanın xüsusiyyəti - diqqətin cəmlənməsi.

Yüksək ixtisaslı hakimlər qrupunda şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin göstəriciləri ilə fəaliyyətin uğuru arasında qarşılıqlı əlaqənin təhlili nəticəsində iradi keyfiyyətləri özündə birləşdirən simptomlar kompleksi aşkar edilmişdir: cəsarət və qətiyyət, müstəqillik və təşəbbüskarlıq (ciddilik); uğur əlamətləri: obyektivlik, inam, səlahiyyət; zəkanın xüsusiyyəti - anlayışlar arasında məntiqi əlaqələr qurmaq bacarığı. Qurulmuş münasibətlər hakimin peşəkarlıq səviyyəsindən asılı olaraq fəaliyyətinin psixoloji şərtlənməsinin spesifikliyi göstərir.

Hakimlər qrupunda; Peşəkar inkişafda dayananların eyni səviyyədə əhəmiyyəti, pleyadaların təbəqələşməsi baş verdi, bunun nəticəsində üç simptom kompleksi meydana çıxdı. Nəticə etibarlı ilə aşağı ixtisaslı arbitrlərin üç tipi xarakteristikaları əldə edilir. Birinci növ hərəkətlərdə ardıcılıqla, eləcə də şiddət və ümumiləşdirmə baxımından əzmkarlıq və əzmkarlıqla formalaşır. İkinci növə aşağıdakı göstəricilər daxildir: qətiyyət və cəsarət, ciddilik və ümumiləşdirmə baxımından müstəqillik və təşəbbüskarlıq, obyektivlik, prinsipiallıq, səlahiyyət, ümumi və ekspert uğurları. Eyni münasibətlər yüksək ixtisaslı arbitrlər qrupunda da aşkar edilmişdir, ona görə də bu tip hakimlər müəyyən peşəkar potensiala malikdirlər. Üçüncü növ özəyi təşkil edir, bura mövzu tempi, hərəkətlərin vaxtında olması, diqqətin cəmlənməsi daxildir, bütün göstəricilər 8 əlaqəyə malikdir.

Psixoloji hazırlıq - idman fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması, yarışlara hazırlaşmaq və onlarda etibarlı çıxış etmək üçün idmançıların, hakimlərin şəxsiyyət xüsusiyyətlərini və əqli keyfiyyətlərini formalaşdırmaq və təkmilləşdirmək üçün istifadə olunan psixoloji-pedaqoji və psixo-fizioloji təsirlər sistemidir.

Yüksək səviyyəli idmançının və ya hakimin əqli etibarlılığının ən mühüm amili əqli (emosional) sabitlikdir. Psixi sabitlik reaksiyanın sürəti və dəqiqliyi, ekstremal

rəqabət şəraitində düzgün qərar qəbul etmə sürəti ilə müəyyən edilir və motivasiya oriyentasiyası ilə müəyyən edilir. “Etibarlılıq” anlayışı idmançının bütün psixi sferasına (zehni proseslərin, vəziyyətlərin və xassələrin dinamikası) şamil edilir və şəxsiyyətin kompleks integrativ xüsusiyyəti kimi qəbul edilir. Etibarlılıq, idmançıya mühüm yarışlarda sabit və effektiv çıxış etməyə imkan (idmançının bioloji, psixofizioloji, psixoloji və sosial-psixoloji xüsusiyyətləri onların qarşılıqlı təsirində) verən mürəkkəb daxili xassədir.

Yüksək ixtisaslı hakimlər məhkəmə fəaliyyətinə olan ehtiyacın sosial emosionallıqdan asılılığı ilə xarakterizə olunur. Onların hakimlik fəaliyyətinə məntiqi qanunauyğunluqları tapmaq qabiliyyətinin göstəricisi təsir edir. Hakimlik fəaliyyətindən məmnunluq ciddilik və ümumiləşdirmə, müstəqillik və təşəbbüskarlıq baxımından cəsarət və qətiyyətdən təsirlənir, yəni şiddət baxımından, eləcə də onun intellektual anlayışlar arasında məntiqi əlaqələr yaratmaq bacarığı ($p \leq 0,001$).

Hakimlik fəaliyyətinə münasibətlə onun həyata keçirilməsinin uğuru arasında əlaqənin xarakterini müəyyən edən nəticələr göstərdi ki, əhəmiyyətli səviyyəsində yüksək ixtisaslı hakimlər qrupunda ($p 0,001$) 2 pleyada formalaşmışdır. 8 göstəricidən ibarət birinci pleyadada əsas diqqəti cəlb edən - ən çox əlaqəyə malik olan hakimlik fəaliyyətindən qane olmaqdır. Məmnunluq göstəricisi müvəffəqiyyət əlaməti ilə əlaqələndirilir - inamla, müvəffəqiyyətin ümumi qiymətləndirmələrilə: yoxlama komissiyasının qiymətləndirilməsi, öyrənilən xüsusiyyətlərin ümumi balı, inspektorun qiymətilə. Bir insanın peşəkar fəaliyyətinin uğuru ilə məmnunluq arasında əlaqənin olması fərdin peşəkar uyğunlaşmasından xəbər verir (Arefyev S.L., 1978; Kandybovich L.V., 1999; Nikolayev A.N., 1984). İkinci pleyada 2 göstəricidən ibarətdir. Hakimlikdə fəaliyyət hakimin fəaliyyətinin ardıcılığı ilə bağlıdır.

Peşəkar inkişafında dayanan hakimlər qrupunda heç bir əhəmiyyətli korrelyasiya aşkar edilməmişdir. Bu onu göstərir ki, hakimlərin işə münasibəti yüksək peşəkarlıq səviyyəsinin əldə olunmasını şərtləndirən mühüm psixoloji amildir. Beləliklə, belə

nəticəyə gəlmək olar ki, yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik olan hakimlərin fəaliyyətinin psixoloji şərtlənməsi daha güclü olur.

NƏTİCƏLƏR

1. Futbol hakimlərinin şəxsiyyəti bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu profilin mütəxəssisləri yüksək şiddət və iradi keyfiyyətlərin ümumiləşdirilməsi ilə seçilir - qətiyyət, cəsarət və qətiyyət; intellekt - ümumi məlumatlılıq, diqqətin konsentrasiyası; temperament - subyektiv reaksiya sürəti.

Hakimlərin peşəkarlıq səviyyəsindən asılı olaraq, onların şəxsi xüsusiyyətlərinin təzahürünün kəskinliyi və dəyişkənliyi xüsusiyyətləri aşkar edilmişdir. Yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik hakimlər iradi cəsarət və qətiyyət (ciddilik və ümumiləşdirmə), təşəbbüskarlıq və müstəqillik (ciddilik və ümumiləşdirmə), dözümlülük və özünə nəzarət (ağırlıq) kimi iradi keyfiyyətlərin inkişafının daha yüksək səviyyəsi ilə seçilir; intellekt - məlumatlılıq səviyyəsi, ümumiləşdirmə qabiliyyəti, anlayışlar arasında məntiqi əlaqələr qurmaq bacarığı, məntiqi qanunauyğunluqları tapmaq bacarığı; temperamentin xüsusiyyətləri - mövzu və ümumi ergik, sosial və ümumi temp. Şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin təzahüründə aşağı dəyişkənlik yüksək ixtisaslı hakimlər arasında onların ifadəsində daha aydın bir tendensiya olduğunu göstərir.

2. Futbol hakimləri öz peşəkar fəaliyyətinə onun həyata keçirilməsi ehtiyacı və bununla bağlı faktiki olaraq göstərilən fəaliyyət kimi münasibət göstəricilərinin yüksək səviyyədə ifadə olunması, eləcə də orta məmnunluq səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Arbitrlərin peşəkarlıq səviyyəsi hakimlik fəaliyyətinə münasibətə müəyyən təsir göstərir. Peşəkar hakimlər bu fəaliyyət növü ilə bağlı daha fəaldırlar və peşəkar yüksəlişi dayanmış hakimlərlə müqayisədə ona daha az ehtiyac və məmnunluq hissi keçirirlər. Peşəkar fəaliyyətə münasibət strukturu yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik hakimlər arasında daha çox inteqrasiya olunur.

3. Futbolda uğurlu hakimliyin əlamətləri bunlardır: effektiv səhvlərin olmaması, obyektivlik, inam, prinsiplilik, ardıcılıq, nüfuz və hərəkətlərin vaxtında olması. Tolerantlıq hakimliyin uğurunun əlaməti deyil, çünki o, hakimliyin uğurunun digər

göstəriciləri ilə əlaqələndirilmir. Xüsusi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsi, hakimlərin uğurunun ümumiləşdirilmiş və ekspert qiymətləndirilməsi qurulmuşdur.

4. Hakimlərin şəxsi keyfiyyətləri həm ümumi, həm də onun fərdi aspektləri üzrə peşəkar fəaliyyətin uğuru ilə müəyyən edilir. Ümumi uğur iradi keyfiyyətlərdən asılıdır, yəni qətiyyət və cəsarətin şiddəti və ümumiləşdirilməsindən, müstəqillik və təşəbbüsdən; zəkanın ümumi səviyyəsi və onun ayrıca xüsusiyyəti olan anlayışlar arasında məntiqi əlaqələr yaratmaq bacarığından. Hakimlik fəaliyyətinin uğurunun müəyyən əlamətləri hakimlərin psixi xüsusiyyətlərindən asılıdır: iradi keyfiyyətlər, intellekt və temperament xüsusiyyətləri.

5. Futbol hakimlərinin peşəkar fəaliyyətinin uğuru ona olan münasibətlə müəyyən edilir. Ümumi uğur məmnunluqla əlaqələndirilir. Münasibətlərin şəxsi komponentləri uğur əlamətləri ilə əlaqələndirilir: inamdan məmnunluq, ardıcılıqla fəaliyyət.

6. Hakimlərin peşə fəaliyyətinə münasibəti müəyyən dərəcədə arbitrlərin psixi xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Onun həyata keçirilməsinə ehtiyac hakimlərin maddi emosionallığından asılıdır.

Futbol hakimlərinin peşəkarlıq səviyyəsindən asılı olaraq onların peşəkar fəaliyyətinə münasibətin şəxsi şərtinin spesifikliyi var. Fəaliyyətə ümumi münasibət peşəkar hakimlərin subyekt ergik keyfiyyətindən asılıdır. Lakin onun xüsusi göstəriciləri fərdin temperamentinin, intellektinin və iradi sferasının xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Алимов С.А. Футбольный арбитр. М.: ВНИИФК, 1970, 72 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек, как предмет познания. Л.: Издательство ЛГУ, 1969, 339 с.
3. Анастаси А. Психологическое тестирование. М.: Педагогика, 1982, с. 3.18
4. Анохин П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем/ ЯТринципы системной организации функций. М.: Наука, 1973, 315 с.
5. Арэфьев С.Л. Изучение процесса профессиональной адаптации психолога в промышленности. Автореф. ... дис. канд. психол. наук.-Л., 1978, 17 с.
6. Батурин Н.А. Психология успеха и неудачи в спортивной деятельности: Учебное пособие. Омск: ОГИФК, 1988, 50 с.
7. Белоус В.В. Темперамент и деятельность. Пятигорск.: книжное издательство Пятигорск, 1990, 117 с.
8. Белоус В.В. Взаимосвязь индивидуальных, типологических и видовых характеристик темперамента // Очерк теории темперамента. Пермь.: ПСПИ, 1973, 292 с.
9. Белоус В.В. Психологические симптомокомплексы и инварианты темперамента. Автореферат дис.д.п.н. М., 1982, 37 с.
10. Белоус В.В. Психофизическая характеристика некоторых типов темперамента. Автореферат дис.к.п.н. М., 1968, 20 с.
11. Березин Ф.Б. Психологическая и психофизиологическая адаптация человека. Л.: Наука, 1988, 270 с.
12. Богданова Д.Я. Практические занятия по психологии. М.: ФиС, 1989, 160 с.
13. Богословский В.В. Общая психология. М.: Педагогика, 1981, 383 с.
14. Богословский В.В. Взаимоотношения между учителем и учащимися как фактор развития познавательной активности и самостоятельности школьников. /

Отношения как проблема психологии воспитания. Л.: Институт им. А.И. Герцена, 1973, с. 72-85

15. Бодалев А.А. Психология о личности. М.: Издательство Московского Университета, 1988, 188 с.

16. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. М.: Просвещение, 1968, 464 с.

17. Вихров К.Л. Влияние качественного судейства на эффективность проведения воспитательного процесса // Футбольный арбитр Украины. Киев.: Спорткомитет УССР, 1986, с. 10-22

18. Вихров К.Л. Змагання в футболу. Киє.: Здоров'я, 1981, 111 с.

19. Вихров К.Л. Знакомство с футболом. Киев.: Реклама, 1983, 81 с.

20. Вихров К.Л. Методы подготовки и совершенствования квалификации судей по футболу // Футбольный арбитр Украины. Киев.: Спорткомитет УССР, 1986, с. 39-59

21. Вихров К.Л. Подготовка футбольного арбитра. Киев.: Здоровье, 1987, 198 с.

22. Вихров К.Л., Проблема психологической подготовки судей по футболу // Футбольный арбитр. М.: Спорткомитет СССР, 1984, с. 45-50

23. Вихров К.Л. Рекомендации // Футбольный арбитр. М.: Спорткомитет СССР, 1981, с. 43-50

24. Вихров К.Л. Соревнования по футболу. Киев.: Здоровш, 1981, 112с.

25. Вихров К.Л. Факторы и педагогические средства повышения качества и надежности судейства соревнований по футболу. Киев.: КГИФК, 1986, 32 с.

26. Вихров К.Л., Лоос В.Г. О психологической подготовке судей. М.: Спорткомитет СССР, 1977, 63 с.

27. Вихров К.Л., Лоос В.Г. Упражнения для тренировки внимания судей. М.: Спорткомитет СССР, 1979, 12 с.

28. Вихров К.Л., Лоос В.Г. Рекомендации по психологической подготовке судей. М.: Спорткомитет СССР, 1979, 7 с.
29. Волков И.П. Очерки спортивной акмеологии. СПб.: БПА, 1998, 126 с.
30. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. М.: Издательство АПН РСФСР, 1958, 51 с.
31. Вяткин Б.А. Темперамент и спорт. М.: ФиС, 1974, 126 с.
32. Вяткин Б.А. Интегральное исследование индивидуальности. Пермь.: ПГПИ, 1988, 106 с.
33. Вяткин Б.А. Роль темперамента в спортивной деятельности. М.: ФиС, 1978, 136 с.
34. Вяткин Б.А. Системное исследование индивидуальности. Пермь.: ПГПИ, 1991, 222 с.
35. Вяткин Б.А. Управление психическим стрессом в спортивных соревнованиях. М.: ФиС, 1981, 112 с.
36. Гагин Ю.А. Концептуальный словарь-справочник по педагогической акмеологии. СПб.: СПб ГУПМ, 1998, 180 с.
37. Гагаев Г.М. Психология футбола. М.: ФиС, 1969, 163 с.
38. Гертген К. Футбольный арбитр. М.: ВНИИФК, 1984, 71 с.
39. Горбачев А.И. Факторы, обуславливающие успешность деятельности судьи в условных соревнованиях. Автореферат дис.к.п.н. Л.: ГДОИФК им.П.ФЛесгафга, 1976, 28 с.
40. Горбунов Г.Д. Психопедагогика спорта. М.: ФиС, 1986, 208 с.
41. Гранаткин В.А. На зеленом поле. М.: ФиС, 1959, 39 с.
42. Гуревич К.М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы. М.: Наука, 1970, 278 с.
43. Давыдов М.А. Отбор и специальная физическая подготовка судей:
44. Автореферат дис.к.п.н. Минск, 1988, 19 с.

45. Демченко К.М. Методические и информационные материалы по вопросам судейства футбола. М.: ВКС по футболу, 1969, 65 с.
46. Деркач А.А., Исаев А.А. Педагогическое мастерство тренера. М.: ФиС, 1982, 75 с.
47. Дмитриева М.А. Психологические факторы профессиональной адаптации. / Психологическое- обеспеченна профессиональной- адаптации. СПб.: ЛГУ, 1991, с. 43-61
48. Добрынин Н.Ф. Активность личности и принцип значимости. М.: Наука, 1969, 215 с.
49. Добрынин Н.Ф. Вопросы познавательной деятельности. М.: 111 ПИ, 1975, 177 с.
50. Жмыриков А.Н. Диагностика социально психологической адаптированности личности в новых условиях деятельности и общения. Автореф. дис... канд. психол. наук. Л., 1998, 15 с.
51. Журин Н.В. Удовлетворенность учителей физической культуры своей профессиональной деятельностью. Дис. канд. психол. наук. Л., 1991, 161 с.
52. Залевский Г.В. Фиксированные формы поведения. Иркутск.: Вост.Сиб.кн.Изд-во, 1976, 192 с.
53. Зайпельт Ф. Психологическая подготовка арбитра // Спорт за рубежом. 1977, № 3, с. 12-14
54. Звенигородская Н.О., Кулешова Л.Н. Влияние личностных факторов на экспертную оценку успешности деятельности / Личность и деятельность. Л.: ЛГУ, 1982, с. 91-96
55. Зинченко В.П. Введение в эргономику. М.: Советское радио, 1974, 351 с.
56. Зуев В.Н. Методика управления действиями судьи в конфликтных ситуациях // Научные исследования и разработки в спорте: Вестник аспирантуры, СПГАФК им.П.Ф.Лесгафта. СПб.: СПГАФК им.П.Ф.Лесгафта, 1998, 247 с.

57. Зуев В.Н. О развитии у судьи нестандартного мышления в экстремальных условиях // Научные исследования и разработки в спорте. Вестник аспирантуры, СПГАФК им.П.Ф.Лесгафта. СПб.: СПГАФК им.П.Ф.Лесгафта, 1998, 270 с.

58. Ильин Е.П. Удовлетворенность деятельностью как социально психологический феномен / Психофизиология изучения учебной и спортивной деятельности. Л., 1981, с. 4-13

59. Ильин Е.П., Лихачев Л.В. Типы зависимости от общей удовлетворенности занятиями физической культурой и спортом от частных видов удовлетворенности / Психофизиология изучения учебной и спортивной деятельности. Л., 1981, с. 14-21

60. Инспекторский комитет: Программа "Правила игры в футбол": Практикум инспектора, раздел 5. М.: ООО "Футбол-Сервис", 2002, 17 с.

61. Каган М.С. Человеческая деятельность. М.: Политическая литература, 1974, 328 с.

62. Казаков П.Н. Футбол. М.: ФиС, 1978, 256 с.

63. Кандыбович Л.В. Становление профессионального сознания молодого учителя. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 1999, 27 с.

64. Карелина И.М. Личностные факторы сохранения адаптированности к профессиональной деятельности работников культурно-просветительных учреждений. Автореф. дис...канд. психол. наук. СПб., 1999, 22 с.

65. Клещев К.А. Время считать потери // Спорт экспресс. 1997, № 10, 116 с.

66. Клещев К.А. Судейский вопрос // Спорт экспресс. 1998, № 10, 114 с.

67. Климов Е.А. Индивидуальный стиль деятельности. Казань: Издательство Казанского университета, 1969, 278 с.

68. Климов Е.А. Введение в психологию труда: Учебник для Вузов. М.: Культура и спорт, 1998, 350 с.

69. Коваленя В.И. Психологические основы педагогической деятельности: Материалы 5-й межвузовской конференции. Лозовой, Вып. 3, СПб.: СПб ГАФК им. П.Ф. Лесгафта, 2002, с. 57-64
70. Краткий психологический словарь. М.: Политиздат, 1985, 431 с.
71. Крылов А.А. Человек в автоматизированных системах управления. Л.: ЛГУ, 1972, 118 с.
72. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. М.: Высшая школа, 1990, 119 с.
73. Лазурский А.Ф. Программа исследования личности в ее отношениях к среде.-Пг., 1912, 150 с.
74. Латышев Н.Г. Практикум футбольного арбитра. М.: ФиС, 1977, 207 с.
75. Лебедев Л.К. А ваше решение? М.: Советский спорт, 1990, 40 с.
76. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. М.: Мысль, 1965, 572 с.
77. Линеймайра Э. Футбольный арбитр. М.: ВНИИФК, 1984, 71 с.
78. Липатов В.Г. 435 вопросов и ответов. М.: Прейскурантиздат, 1972, 63 с.
79. Лозовая Г.В. Удовлетворенность тренеров спортивных школ своей профессиональной деятельностью: Дис. канд. психол. наук, СПб., 2002, 161 с.
80. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: Наука, 1984, 444 с.
81. Ломов Б.Ф., Сурков Е.Н. Антиципация в структуре деятельности. М.: Наука, 1980, 279 с.
82. Лурия А.Р. Высшие корковые функции человека. М.:МГУ, 1962, 432 с.
83. Марищук В.Л. Свойства личности и их характеристика в общей, военной и спортивной психологии. СПб.: ВИФК, 1996, 30 с.
84. Медведев В.В. Психологические особенности личности спортсменов. М.: РАФК, 1993, 49 с.
85. Мельников В.М. Психология. М.: ФиС, 1987, 367 с.
86. Мерлин В.С. Вопросы теории темперамента. Пермью, 1974, 197 с.

87. Мерлин В.С. Личность как предмет психологического исследования. Пермь.: ПГПИ, 1988, 80 с.
88. Мерлин В.С. Очерк интегрального исследования индивидуальности. М.: Просвещение, 1986, 229 с.
89. Мерлин В.С. Очерк психологии личности. Пермь.: ПГПИ, 1959, 173 с.
90. Мерлин В.С. Очерк теории темперамента. М.: Просвещение, 1964, 304 с.
91. Мерлин В.С. Темперамент: системное исследование. Пермь.: ПГПИ, 1976, 139 с.
92. Методические и информационные материалы по вопросам судейства футбола. М.: ВКС по футболу, 1969, 65 с.
93. Методические рекомендации в помощь молодым футбольным арбитрам. М.: Моск.гор.ком.ВЛКСМ, 1985, 74 с.
94. Мясщев В.Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека / Психологическая наука в СССР, т. 2. М.: АПН РСФСР, 1960, с. 38-42
95. Найсер У. Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии. М.: Прогресс, 1981, 177 с.
96. Натаров В.И. Адаптивность и ее развитие у студентов в процессе совмещенной производственно-учебной деятельности. Автореф. дис... канд. психол. наук.-Л., 1988, 16 с.
97. Небылицын В.Д. Основные свойства нервной системы человека. М.: Просвещение, 1966, 383 с.
98. Николаев А.Н. Психическая адаптация человека к усложненным условиям деятельности. Автореф. дис... канд. психол. наук. Л., 1984, 17с.
99. Николаев А.Н. Изучение способностей, мастерства и успешности тренера: методологический аспект // Психология в междисциплинарных связях. Материалы 3-й межвузовской научной конференции, СПб.: ГАФК, 1999, с. 50-56

100. Николаев А.Н. Компоненты субъектных отношений (На примере отношений спортсменов к тренеру) / Психологические основы обучения и воспитания. СПб.: ГАФК им. П.Ф. Лесгафта, 2000, с. 38-43
101. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М: Русский язык, 1986, 797 с.
102. Павлов И.П. Полное собрание сочинений. М.-Л.: Изд-во Акад.наук СССР, 1951, 439 с.
103. Парванов Б., Илипов Л., Аджаров Г. Футбольный арбитр. М.: ВНИ-ИФК, 1985, 51 с.
104. Платонов К.К. Краткий словарь системы психологических понятий. М.: Высш. шк., 1984, 174 с.
105. Платонов К.К. Система психологии и теория отражения. М.: Наука, 1982, 309 с.
106. Почебут Л.Г., Бородко А.А. Показатели адаптированности личности в производственном коллективе / Личность и деятельность. Л.: ЛГУ, 1982., с. 146-151
107. Практикум по психодиагностике. М.: МГУ, 1989, 130 с.
108. Прокофьева В.А. Личностные аспекты подбора и адаптации персонала страховых компаний. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. СПб., 1997, 20 с.
109. Психологический словарь / Под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, Б.Ф. Ломова. М.: Педагогика, 1990, 448 с.
110. Пуни А.Ц. Психологическая подготовка спортсмена. М.: ФиС, 1965, 76 с.
111. Пуни А.Ц. Психологические основы волевой подготовки в спорте. Л.: ГДОИФК, 1977, 48 с.
112. Пуни А.Ц. Проблемы личности в психологии спорта. М.: ГЦО-ЛИФК, 1980, 28 с.
113. Пуни А.Ц. Волевая подготовка в спорте. Л.: ГДОИФК, 1971, 26 с.

114. Расходчиков Е.В. Эффективность адаптации сотрудников налоговой полиции к деятельности в экстремальных условиях. Автореф. дис... канд. пси-хол. наук. М., 1998, 22 с.
115. Реан А.А. Психологический анализ проблемы удовлетворенности избранной профессией // Вопросы психологии, 1980, № 1, с. 83-88
116. Регуш Л.А. Развитие способностей прогнозирования в познавательной деятельности // Учеб.пособие к спец.курсу. Л.: ЛГПИ, 1983, 279 с.
117. Рейковкий Я. Экспериментальная психология эмоций. М.: Прогресс, 1979, 392 с.
118. Решетень И.Н., Кобер И.Х., Прохорова М.В. Основы педагогического мастерства тренера: Учебное пособие. Малаховка: МГОИФК, 1986, 55 с.
119. Родина О.Н. О понятии "успешность трудовой деятельности" // Вестник МГУ, серия Психология, 1996, № 3, с. 60-65
120. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М.: Педагогика, с. 1989-485
121. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. М.: Педагогика, с. 1973-423
122. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М.: Учпедгиз, 1946, 704 с.
123. Рудик П.А. Психотехнические испытания спорт-судей // Физическая культура в научно-практическом освещении. 1928, № 3, с. 33-35
124. Русалов В.М. Биологические основы индивидуально психологических различий. М.: Наука, 1979, 352 с.
125. Русалов В.М. Опросник структуры темперамента. Методическое пособие. М.: Ин.Психологии АН СССР, 1990, 60 с.